

शब्द रुची

फेब्रुवारी २०२४ | मूल्य १० रु. | पृष्ठे ५२

'निवडक रवींद्र शोभणे' या पुस्तकाचे
महाराष्ट्राचे राज्यपाल रमेश बैस यांच्या हस्ते
विश्व मराठी संमेलनात प्रकाशन

स्वरयोगिनी प्रभा अत्रे

मराठी तितुका मेळवावा
विश्व मराठी संमेलन २०२४

शिव काशी संमेलन २०२४

— पुस्तक सभेचे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

— डॉ. अशोक शिंदे —

नरेंद्र मोदी
प्रधानमंत्री

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

एकनाथ शिंदे
मुख्यमंत्री

७५ व्या प्रजासत्ताक दिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा

जागतिक आर्थिक परिषद २०२४, दावोस येथे मॅग्नेटिक महाराष्ट्राची जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण

जागतिक आर्थिक परिषद २०२४ मध्ये गुंतवणूक करारांवर स्वाक्षरी

₹ ३ लाख कोटी (उद्योग विभाग)

₹ ७२ हजार कोटी (इतर)

₹ ३.७२ लाख कोटी (एकूण)

सुमारे २ लाख रोजगार निर्मिती

हायटेक (ESDM आणि IT)
₹ १,१४,६०० कोटी

मॅन्युफॅक्चरिंग
₹ १,०४,५८३ कोटी

जेम्स अॅण्ड ज्वेलरी
₹ ५०,००० कोटी

ग्रीन हायड्रोजन अॅण्ड रिन्युएबल
₹ २५,००० कोटी

लॉजिस्टिक्स अॅण्ड अॅग्री
₹ ६,०५० कोटी

उदय सामंत
उद्योगमंत्री

देवेंद्र फडणवीस
उपमुख्यमंत्री

अजित पवार
उपमुख्यमंत्री

Connect with us : www.midcindia.org gmmarketing@midcindia.org MIDC, Udyog Sarathi, Andheri (E), Mumbai-93

शब्द रुची

फेब्रुवारी २०२४, वर्ष दहावे
अंक दहावा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर

कार्यकारी संपादक : अरुण जोशी

मुखपृष्ठ : सतीश भावसार

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे

shabdruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे

वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग

समीर कदम

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गणी ४०० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.

हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,

मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६

फोन : २४२१६०५० (वेळ : दुपारी १ ते ६.३०)

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.

shabdruchee@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

अनुक्रम

डॉ. अतिंद्र सरवडीकर / ५
व्रतस्थ स्वरयोगिनी

डॉ. निर्मोही फडके / १०
चतुरस्र लेखक

वीणा सानेकर / १३
सर्जनाच्या वाटेवरील सहप्रवास

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी / १६
प्रथम गुरुत्वाकर्षण की क्षुधाशांती?

विद्या प्रभू / १९
बोलतो मराठी?

संजीवनी खेर / २३
वेदना ते नोबेलपुरस्कार

रेणुका श्रीखंडे / २७
Women and Political Power in Maharashtra
(A Brief Historical Review) by Neelima Bhawe

शरद काळे / २९
जैविक टाकाऊ पदार्थापासून जलद खतनिर्मिती का व कशी?

किरण येले / ३४
समाजात वावरणारा उदयोन्मुख समीक्षक विश्वनाथ साठे

राजीव श्रीखंडे / ३७
ले मिझराब्ल – व्हिक्टर ह्युगो
Les Miserables by Victor Hugo

वृत्तांत / ४१

ग्रंथपरिचय – डॉ. निर्मोही फडके / ४६

ग्रंथपाने – चांगदेव काळे / ४७

संपादकीय...

ग्रंथालीने नुकताच रिचर्ड नुनीस यांनी सिद्ध केलेला 'वाडवळी शब्दकोश आणि व्युत्पत्ती शोध' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. वसईचे आर्चबिशप डॉ. फेलिक्स मच्याडो यांच्या हस्ते त्याचे प्रकाशन झाले. त्यावेळी त्यांनी या कोशाचे महत्त्व सांगताना, आपणच आपली भाषा मारत असल्याची खंत व्यक्त केली. जगात व्यवहारासाठी इंग्रजी शिकलो म्हणून आपली मातृभाषा विसरण्याची गरज काय, असा सवाल करून ते म्हणाले, मलाही माझ्या वाडवळी भाषेवरून आरंभी हिणवले गेले. तरी जगभर फिरून, विविध भाषा शिकूनही मी माझी भाषा विसरलो नाही. आज मुळे तुटलेल्या झाडासारखी आपली स्थिती होत चालली आहे. कोणी ग्रामीण, आदिवासी शहरात आला की त्याच्या भाषेची हेटाळणी होते. तो बुजतो. त्यातून न्यूनगंड निर्माण होतो. मग तो प्रस्थापित भाषा आत्मसात करतो. प्रगतीच्या दृष्टीने त्याचे कौतुक असले, तरी आपली बोलीभाषा बोलेनासा होतो. त्यामुळे त्याच्या पुढच्या पिढीला त्यांची मूळ भाषा येत नाही. असाच भाषांचा न्हास होत राहतो. मराठीच्या बोली अशा नष्ट होत आहेत.

शासनाने सुरु केलेल्या विश्व मराठी संमेलनाचे हे दुसरे वर्ष. ते वाशी येथे पार पडले. या संमेलनाचे उद्घाटन करताना राज्यपाल रमेश बैस म्हणाले, भारतात मातृभाषेत शिक्षण घ्यायला प्रोत्साहन द्यावे लागावे, हे दुदैव आहे. 'यह विडंबना हैं,' असे म्हणत त्यांनीही होत असलेला मातृभाषेचा जागर मोलाचा असल्याचे म्हटले. शालेय शिक्षणमंत्री केसरकर यांनी नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार मातृभाषेतून शिक्षणाची सोय केली जाणार असून, महाराष्ट्र त्यात अग्रेसर असेल असे सांगितले. अभियांत्रिकी विषयाचा अभ्यासक्रम मराठीत तयार होत असल्याचेही ते म्हणाले.

जयू भाटकर यांनी त्यांच्या वैष्णो व्हिजन संस्थेच्या वतीने, अमळनेर येथे होणाऱ्या मराठी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने, दुसऱ्यांदा महामंडळाच्या अध्यक्षपदी निवड झालेल्या प्रा. उषा तांबे आणि संमेलनाचे समन्वयक प्रा. नरेंद्र पाठक यांचा सत्कार करण्यात आला. त्यावेळी आयोजित वार्तालापात या दोघांनी संमेलनाची रूपरेषा सांगितली आणि मराठीच्या संवर्धनासाठी काय विचार झाला आहे याबाबत माहिती दिली. या कार्यक्रमात बोलताना क्रांती शाह यांनी संमेलनात दिसणाऱ्या तरुणांच्या अनुपस्थितीबद्दल खंत व्यक्त केली. त्यांनी शालेय मुलांना कवितावाचन, समूहगायन, अभिवाचन अशा माध्यमातून सहभागी करून घ्यायला हवे, त्यामुळे त्यांची मराठी साहित्याबद्दल गोडी वाढेल असा विचार मांडला.

या तीनही कार्यक्रमांत मराठी भाषा आणि तिचे भवितव्य

याबाबत ऊहापोह झाला. त्यात तरुणांची उपस्थिती विरळच असावी, हे विचार करण्यासारखे आहे. यातून लक्षात यावे, की बाल-कुमार वयातील मुलांना वगळून मराठीचे संवर्धन करणे अवघड आहे. त्यासाठी पालकांनी मातृभाषा, आपली संस्कृती घरात जपणे गरजेचे आहे.

विश्व मराठी संमेलनात, अमळनेरच्या अ.भा. मराठी साहित्य संमेलनात अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेणारे रवींद्र शोभणे यांच्या एकूण साहित्याचा परीघ सांगणाऱ्या 'निवडक रवींद्र शोभणे' या चांगदेव काळे आणि डॉ. निर्मोही फडके यांनी संकलन-संपादन केलेल्या, ग्रंथालीने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथाचे प्रकाशन राज्याच्या राज्यपालांच्या हस्ते झाले. साहित्य संमेलनाच्या इतिहासात अध्यक्षीय निवडक साहित्याचे पुस्तक प्रसिद्ध व्हावे, असे प्रथमच होत आहे.

गेल्या महिन्यात चित्रकार, कवी कवी इमरोज आणि काही दिवसांपूर्वी स्वरायोगिनी प्रभा अत्रे यांचे निधन झाले. सामंजस्य आणि प्रेम यांचा संगम असलेले ज्यांचे जीवन, त्या इमरोज-अमृता प्रीतम यांच्या सहजीवनाबाबत वीणा सानेकर यांनी या अंकात लिहिले आहे.

मुंबई विद्यापीठात संगीतात पीएचडी मिळवणारे डॉ. अर्तिंद्र सरवडीकर हे पहिले. त्यांची सांगीतिक शागीर्दी झाली प्रभा अत्रे यांच्याकडे. तो अनुभव आणि प्रभाताईचे भारतीय रागदारी संगीतातलं उच्च स्थान, त्यांनी रचलेल्या बंदिशी, त्यांचे साहित्य असा त्यांचे व्यक्तिमत्त्व उलगडणारा लेख त्यांनी लिहिला आहे.

भावी संमेलनाध्यक्ष रवींद्र शोभणे यांच्या साहित्यिक चतुरस्रेचा पट डॉ. निर्मोही फडके यांनी मांडला आहे. मागील अंकापासून सुरु झालेले डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी यांचे 'शिक्षणविचार' हे सदर आहे. शरद काळे, राजीव श्रीखंडे, संजीवनी खेर, किरण येले यांचे सदर साहित्य-शास्त्र यातले नवे अनुभव देतच असते. रोहिणी श्रीखंडे, डॉ. निर्मोही फडके आणि ग्रंथपाने लिहिणारे चांगदेव काळे यांनी वेगवेगळ्या ग्रंथांचा परिचय करून दिला आहे.

विश्व मराठी संमेलनात जयू भाटकर यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत मराठी साहित्याचा अन्य भाषांत आणि अन्य भाषांतून मराठीत अनुवाद व्हावा या दृष्टीने शासनाने पुढाकार घ्यावा, त्यास माझा सहयोग असेल असे रवींद्र शोभणे यांनी म्हटले. ते अध्यक्षपदाची सूत्रे हाती घेऊन मराठीच्या उत्कर्षासाठी कृतिकार्यक्रम जाहीर करतील, असा विश्वास वाटतो.

- अरुण जोशी

डॉ. अतिंद्र सरवडीकर

व्रतस्थ स्वस्योगिनी

डॉ. प्रभा अत्रे भारतीय संगीतातलं जणू कै लास लेणं. भारतीय रागदारी संगीतातलं सौंदर्य आणि लालित्य जनसामान्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचवणाऱ्या सर्वार्थानं श्रेष्ठ कलाकार...

त्यांचा नादमय आवाज, सादरीकरणातली अफाट तयारी, नावीन्य, अगदी शेवटपर्यंत कायम राहणारी माधुरी, सहजता, व्यक्तिमत्त्वातली प्रसन्नता या सगळ्यांनी श्रोता तत्काळ प्रभावित व्हायचा. मग चिकित्सेनं थोडं निरखून पाहायला लागलं की या सगळ्यामागची त्यांची साधना, अखंड चिंतन, निर्मिती क्षमता हे सगळं पाहून मन थक्क होतं! कलेचं शिवधनुष्य रसिकांसाठी त्यांनी इंद्रधनुष्य केलंय याची प्रचीती येते.

शास्त्रोक्त संगीताच्या क्षेत्रात ज्यांना पूर्वपरंपरा लाभली आहे, ज्यांच्या घरातच संगीत होतं आणि ज्या निवडक गंडाबंध शिष्यांना मोठ्या गुरूंची अनेक वर्षांची विशेष तालीम लाभली; अशांचाच पुढे कलाकार म्हणून बोलबाला झाला असं साधारणपणे घडलेलं दिसतं. प्रभाताईच्या बाबतीत अगदी आगळं घडलं! त्यांच्या घरात म्हणे त्यांच्यापूर्वी कोणी संगीत ऐकतसुद्धा नव्हतं. खरं तर सुरेशबाबू माने आणि हिराबाई बडोदेकर यांच्याकडूनही तशी थोड्याच कालावधीसाठी त्यांना प्रत्यक्ष तालीम लाभली. मग पुढचा सगळा प्रवास त्यांनी एकलव्याप्रमाणे स्वाध्यायानं केला. स्वयंप्रतिभेनं संगीताच्या क्षितिजावर उंच भरारी घेतली. अढळपद मिळवलं. उस्ताद अमीर खान आणि उस्ताद बडे गुलाम अली खान हीदेखील त्यांची प्रेरणा स्थानं. या दोन्ही उस्तादांनाही प्रभाताईचं कौतुकच वाटायचं. या दोन्ही खांसाहेबांनी युवा वयातल्या प्रभाताईचं मैफलीतलं गाणं ऐकलं होतं आणि मनमोकळी दादही दिली होती. एकदा एका मुलाखतीत अमीर खान यांना विचारलं गेलं, की तुम्हाला पुढच्या पिढीबद्दल काय वाटतं? तेव्हा त्यांनी पिढीतल्या उत्तम कलाकार म्हणून प्रभाताईचं नाव आवर्जून घेतलं होतं. सुरेशबाबू आणि हिराबाईनाही आपल्या या प्रज्ञावंत

शिष्येचा अभिमान होता. प्रभाताईनी किराणा घराण्याचा वारसा नुसता चालवला नाही तर सर्वार्थानं समृद्ध केला. पुढे नेला.

आडवळणांनी या वळणावर : प्रभाताईकडे गाणं शिकायला मिळणं हा माझ्या आयुष्यातला विलक्षण भाग्ययोग. मी मूळचा सोलापूरचा आणि प्रभाताई पुण्या-मुंबईत. परंतु त्यांच्या गाण्याची मोहिनीच अशी जबरदस्त होती, की शिकायचं तर यांच्याकडेच असं मी नकळत्या वयातच ठरवून टाकलं. आधीची कुठलीही ओळख नसताना धाडसानं एकदा मुंबईला गेलो, त्यांची भेट घेतली आणि शिकवण्याची विनंती केली. माझं गाणं ऐकून, थोडी पारख करून प्रभाताईनी शिष्य म्हणून स्वीकारलं आणि अशाप्रकारे त्यांच्याकडचा माझ्या शिक्षणाचा प्रवास २००३ मध्ये सुरू झाला.

त्यांचं गाणं प्रेडिक्टेबल नसे. त्यात अनेक सरप्रायझेस असत. म्हणूनच ते शिकणं महाकठीण! त्यांची कुशाग्र बुद्धिमत्ता, मन मानेल तसा वळणारा आवाज आणि विलक्षण कल्पनाशक्ती क्षणोक्षणी थक्क करणारी. प्रभाताई अखंड संगीतचिंतनात असलेल्या मला फार जवळून अनुभवायला मिळालं त्याचा माझ्या मनावर अतिशय खोलवर परिणाम झाला. लहानसहान गोष्टीतही त्यांच्यातला खरेपणा, प्रामाणिकपणा, विनम्रता हे गुण प्रकर्षानं जाणवायचे. हे सगळे संस्कार नकळत माझ्या अंतर्गामी खोलवर रुजले. गुरूंनी दाखवलेल्या प्रकाशवाटेवरून चालताना अवघं जीवन उजळलं.

गुरुतत्त्वाचा उत्कट अनुभव: भारतीय संगीताच्या क्षेत्रात स्त्रीगुरू अगदी कमी होऊन गेल्या आहेत. एक तर आपल्या समाजात स्त्रियांच्या स्वतंत्र कर्तृत्वाला तशी उशिराच मान्यता मिळाली. स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत दुय्यमच स्थान होतं. एखाद्या स्त्रीगुरूनं अनेक पुरुष शिष्यांचं गुरू असावं हे कदाचित म्हणूनच पचनी पडणारं नव्हतं. तरीही भीमसेन जोशींच्या तानेवर म्हणे केसरबाईंचा प्रभाव पडला होता, कुमारगंधर्व अंजनीबाई मालपेकरांकडे फार भक्तिभावानं शिकले होते,

मोगुबाई कुर्डीकरांनी काही पुरुष शिष्यांना तालीम दिली होती, हिराबाईकडेही काही पुरुष शिष्य शिकले होते. (सुधीर फडकेंसारखे मोठे गायक हिराबाईना गुरू मानत), राजाभाऊ कोगजे रसूलनबाईकडे तुमरी शिकले होते. अशी मोजकी उदाहरण सापडतात! यानंतरच्या पिढ्यांमध्ये गंगुबाई हनगल, गिरिजादेवी, किशोरी आमोणकर, प्रभा अत्रे, वीणा सहस्रबुद्धे, धोंडुताई कुलकर्णी, माणिक भिडे, अश्विनी भिडे यांसारख्या सुप्रसिद्ध गायिकांकडे अनेक पुरुष शिष्य मोकळेपणानं शिकू लागले असं आढळतं. यामधले अनेक शिष्य व्यावसायिक कलाकार म्हणूनही यशस्वी ठरलेत. गुरुत्व आणि संगीतासारखी कला हे दोन्ही लिंगभेद, जाती-वर्णभेद, वयातला फरक या सगळ्याच्या पलीकडचं आहे हेच यामधून सिद्ध होतं.

अर्थात गुरू तसा अधिकारी आणि विचारवंत हवा. पुरुष गुरूंकडे शिकून त्यांच्यासारखे पुरुषी हातवारे करणाऱ्या, असहज, अति जोरकसपणे गाणाऱ्या गायिकाही आहेतच. स्त्री आणि पुरुष यांच्या आवाजाच्या पट्टीतला फरक तसंच सादरीकरणाच्या लेहजातला फरक ओळखून शिकवण्याची क्षमता गुरूंकडे असावी लागते. स्त्री आणि पुरुष यांची व्यक्त होण्याची आपापली वृत्ती असते. स्त्रीचे कोमल स्वरलगाव, नाजूक वळणं पुरुषी आवाजात ठोस, जोरकस वाटू शकतात. अगदी स्वरावली तीच असली तरीही. ते एक्सप्रेसशन तसंच फुलू द्यावं. व्यक्त होण्याची अशी सहजसुंदर जाणीव शिष्यामध्ये निर्माण केली जावी. प्रभाताईना सुरेशबाबूची तालीम मुख्यत्वे मिळाली, तसेच उस्ताद बडे गुलाम अली खान, उस्ताद अमीर खान यांसारख्या भरदार मर्दानी आवाजाच्या पुरुष गायकांच्या गाण्यातून त्यांनी प्रेरणा घेतली. असं असलं तरी त्यांचं गाणं पुरुषी झालं नाही किंवा दुसऱ्या कुणाची नकल ठरलं नाही.

या जिवंत उदाहरणातून योग्य तो आदर्श माझ्यासमोर ठेवला गेला. मला शिकवताना प्रभाताईचं सगळ्या संदर्भात बारीक लक्ष असे. उत्तम पुरुष आवाज बनण्यासाठीची आवश्यक खर्जसाधना, योग्य उच्चारण, मोकळा आवाज, सर्व सप्तकांत गुंजणारा आवाज यासाठी आवश्यक रियाजाची पद्धत त्यांनी मला दाखवली. सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे मला त्यांनी कधीही त्यांच्या (स्त्रियांच्या) पट्टीत गायला लावलं नाही. कायम माझ्या सफेद दोन या पुरुष सुरात शिकवलं. त्यासाठी त्यांना कष्ट पडले तरीही! माझ्या शिक्षणाच्या काळातच पुरुषांनी पुरुषवाचक अर्थ असलेल्या बंदिशीच गाव्यात असा विचारही त्यांनी मांडला. भारतीय संगीतात असा विचार कुणीतरी प्रथमच मांडलाय. यामुळे भारतीय शास्त्रोक्त संगीत सादर करण्यात आमूलाग्र बदल घडू शकतो. स्वतःच्या योग्य बदल केलेल्या अशा बंदिशी त्यांनी मला शिकवल्या. जसं 'जिया मोरा ना लागे बैरी बालमुवा' असं त्यांच्या स्त्री शिष्या गातात तर मला त्यांनी 'जिया मोरा ना लागे बैरी सजनिया' अशा प्रकारचा बदल करायला लावला. असा विचार करायला मुळात तेवढी उच्च प्रतिभा आणि तशा विपुल नवीन संगीत रचना करू शकणारी निर्मितीक्षमता हवी.

सुरुवातीची वर्षं मी प्रभाताईकडे राहूनच शिकलो. त्यामुळे शिकत असताना त्यांचं इतरांना शिकवणंही मला जवळून पाहता आलं. जास्त शिकता आलं. ताईनी अनेक शिष्यांना प्रेमानं खारुपिऊ घालून निरपेक्षपणे शिकवलं. एरवी प्रेमळ आणि अत्यंत रजू व्यक्तित्वाच्या प्रभाताई शिकवताना फार काटेकोर आणि कडक असत. एखाद्या स्वराची हालचाल, एखादा कण किंवा खटका जरी वेगळा झाला तरी त्या अस्वस्थ होत. आपलं ऐकणं एवढं चांगलं हवं की गाणाऱ्यानं केवढा श्वास घेतलाय तेही समजलं पाहिजे, असं त्या सांगत. बंदिश जशी आहे तशीच मांडण्याबद्दल त्या आग्रही असत. शिकवतानाही त्यांच्या गाण्यातली सगळी वळणं, हालचाली इतक्या सुबक असत की एखाद्या डौलदार, प्रमाणबद्ध शिल्पकृतीचा त्यात आभास व्हावा. त्यांच्या बंदिशीच्या मुखड्यावर एवढीशीही सुरकुती कधी पडली नाही, तो कायम टवटवीत आणि तजेलदार राहिला.

प्रभाताईकडची शिक्षणाची सुरुवातीची वर्षं मला फार अवघड गेली. त्यांच्यासमोर गाणं म्हणजे अडखळणं आणि धडपडणं यांची जणू काही शर्यतच सुरू व्हायची. एक तर माझं सुरुवातीचं संगीतशिक्षण वेगळ्या पद्धतीनं झालं होतं, त्यात मी होतो १६-१७ वर्षांचा सोलापूरहुन पुण्या-मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात प्रथमच शिकायच्या निमित्तानं आलेला. ताईचं भारद्दस्त, एखाद्या देवतेसारखं व्यक्तिमत्त्व, त्यांच्या आवाजातलं तेज, परिणामकारकता या सगळ्यांचं दडपण येऊन माझ्या तोंडातून स्वरच फुटायचा नाही. शिकावं तर खूप वाटे पण अप्रूप, भीती, संकोचलेपण अशा संमिश्र भावना माझ्या मनात दाटून येत. कालांतरानं शिकण्याच्या अनावर ओढीनं या सगळ्या

अडचणींवर मात केली. त्यांचं गाणं हळूहळू उलगडायला लागलं. भीतीची जागा भारावलेपणानं घेतली. झपाटून रियाझ सुरू झाला. स्वरांची वळणं, त्यांना जोडून येणारे गोड स्वरकण, रसिलेपण, भारदस्तपणा, मीडेचं इंद्रधनुष्य आणि खटक्यांची अचूक पेरणी! त्यामागचा कार्यकारणभाव, त्यात ओथंबलेली भावना साद घालू लागली. सरगम आणि तानेचे अद्भुत आकृतिबंध सतत मनात फेर धरू लागले. ताईच्या गाण्याचं आणि विचाराचं वेगळेपण जाणण्याची क्षमता निर्माण होऊ लागली आणि संगीताचा एक वेगळा प्रदेश माझ्यासमोर उलगडू लागला.

प्रभाताईनी सुरुवातीला अनेक दिवस यमनच शिकवला. त्यांच्या सुरातून यमनसारखा रागही असा उभा राहत असे, की आपण सुरुवातीला शिकलेला आपल्याला सोपा वाटलेला यमन तोच हा राग आहे का असा संभ्रम पडायचा! अत्यंत सुरीला गुंजणारा गंधार आणि टोकदार तीव्र मध्यम अशी स्वरांची विशिष्ट स्थानं, कल्पक आणि प्रशांत आलापीतून रागरूपाला घातलेली साद, गंधारावरून षष्ठाच्या मीडेनं नादब्रह्मात विलीन होणारा षड्ज, विनासायास येणारे पेंचदार आणि दमसासयुक्त तानांचे गतिमान आकृतिबंध, लयीला लपेटून येणारी सरगम, सारंच वेगळं! प्रभाताईसारखे विस्तृत, ठेहरावयुक्त आणि सुंदर आलाप फार थोड्या कलाकारांनी केले असतील. त्यांची तानांची रचना अत्यंत सौष्ठवपूर्ण, वक्र, वेगवान आणि चांगलीच गुंतागुंतीची असे. तरीही त्यातलं माधुर्य कुठेही कमी होत नसे हे विशेष! हे असं संतुलन फारच थोड्या कलाकारांना जमलेलं आहे. त्यांच्या गाण्यात विविध वळणवाटांनी जे स्वरकण आणि स्वरबंध वापरले जात त्यांचं नोटेशन करणं ही कठीणच! परीक्षा पाहणारं. त्यांची योजना चुकली की सगळंच फिस्कटणारं! त्यामुळे हे गाणं एकायला कितीही गोड, सहजसुंदर वाटत असलं तरी ते अनुसरायला अतिशय कठीण, स्पष्ट, नादमय शब्दोच्चार, तालाच्या मात्रांवर आघात न करता भरून राहिलेली सूक्ष्म डौलदार लय, रागातल्या वेगळ्या जागा शोधून आकर्षक नवी स्वरवाक्य बनवणं आणि वेधकपणे समेवर येणं या सर्व गोष्टींचा एखाद्या संमोहनअस्त्रासारखा माझ्यावर प्रभाव पडला. संगीताचं भव्य आणि उत्कट दर्शन होत राहिलं आणि माझी झोळी शिगोशीग भरत राहिली. तालीम झाली की कित्येकदा त्या रात्री मला झोप यायची नाही. बंदिशी, लयीचे झोक, नवनव्या कल्पक जागांची नक्षी, सगळं एकापाठोपाठ एक डोक्यात फिरत राहायचं. त्या गायकीतल्या तत्वांचा तो साक्षात्कारच होता. शिकलेले राग आणि बंदिशी नंतर केव्हाही गाताना ताई समोर बसून शिकवत आहेत असा भास व्हायचा आणि एका अनामिक भावनेनं अजाणताच कधी डोळे भरून यायचे.

मला संगीतात मुंबई विद्यापीठाची डॉक्टरेट मिळाली तेव्हा त्यांनी आनंदानं पार्टी मागितली होती, माझ्या लग्नाला आशीर्वाद द्यायला त्या आवर्जून सोलापूरला आल्या होत्या आणि मला

कोरोना झाला होता तेव्हा तब्येतीची विचारपूस करायला त्यांचा रोज हॉस्पिटलमध्ये फोन यायचा. अशा अनेक आठवणी आहेत. त्यांचं असं प्रेम मिळणं आणि त्या ऋणांत राहाणं हेच शिष्य म्हणून परमभाग्याचं आहे.

अभिजात प्रतिभेचा अष्टपैलू हिरा : ज्या काळात शास्त्रोक्त संगीतातले दिग्गज आणि श्रोते केवळ परंपरागत संगीत प्रस्तुतीलाच अस्सल मानत असत त्या काळात प्रभाताईनी केवळ स्वरचित बंदिशी गायल्या. वेगळा कलाविचार धुंडाळला. त्यातल्या वेगळेपणामुळे आणि उच्च गुणवत्तेमुळे जाणकारांना त्याला मान्यता द्यावी लागली. रसिकांना तर या नव्या रचनांनी केव्हाच आपलं दिवाणं केलं होतं. त्यांच्या पहिल्या स्वरचित बंदिशी असलेली मारुबिहाग, कलावती रागाची १९७१ सालात आलेली रेकॉर्ड आजही घराघरात वाजत असते. शास्त्रोक्त संगीताची कदाचित ही सर्वाधिक विक्री झालेली रेकॉर्ड असावी. भारतीय शास्त्रोक्त संगीतात केवळ स्वरचित संगीत गाऊन असं उच्च स्थान प्राप्त करणं ही ऐतिहासिक आणि कधीही न घडलेली घटना आहे.

ख्याल, ठुमरी, दादरा, धूपद, धमार, टप्पा, टपख्याल, ठुमख्याल, तराणा, चतुरंग, त्रिवट, गीत, गझल, भक्तिगीत अशा अनेक गानप्रकारांतल्या ५०० हून अधिक नव्या बंदिशी त्यांनी रचल्या. त्या पुस्तकरूपात प्रकशित ही केल्या. जागु मैं सारी रैन - मारुबिहाग, तन मन धन - कलावती, माता भवानी - दुर्गा, नंद नंदन - किरवाणी अशा त्यांच्या अनेक बंदिशी तर सामान्य श्रोत्यांनाही तोंडपाठ असतात.

सरगमची साम्राज्ञी : प्रभाताईची सरगम हा तर रसिकांना खास तृप्त करणारा आविष्कार. आलाप, तान, बोल यांच्यापेक्षा वेगळा सांगीतिक आशय व्यक्त करणारी त्यांची सरगम म्हणजे केवळ कसरत नाही, त्यात लालित्याचा परमसुंदर आविष्कार असे. सरगमचा शास्त्रीय पक्षही सर्वप्रथम प्रभाताईनीच संगीतजगतासमोर ठेवला. सरगमला खऱ्या अर्थानं त्यांनी संगीतजगतात प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

प्रस्तुतीकरणातील विविधता : प्रभाताईना गाण्याचा कोणताही प्रकार वर्ज्य नव्हता. ललितरचनांमधला त्यांचा मुलायम, तरल आवाज अंतःकरणात रुतून बसे. मंद्र अथवा तार सप्तकात कुठेही सहजपणे वावरणारा, त्यांचा भावार्त सूर त्या काव्याचा अर्थ ऐकणाऱ्याच्या थेट काळजाला भिडवे. प्रभाताईची ठुमरी म्हणजे नुसतंच लाजणंमुरडणं नसे. विचारांच्या बैठकीमुळे येणारा गहिरेपणा, संवेदनशील दर्दभरा आवाज आणि त्यातलं ओथंबलेलं रसिलेपण यामुळे श्रोते कायमच मंत्रमुग्ध झाले. प्रभाताईनी कोणत्याही नव्या-जुन्या ठुमऱ्या गाव्यात! 'कौन गली गयो शाम', 'बालमा छेडो मत जा', 'जा मैं तोसे नहीं बोलू', 'रतीया किधर गवाई', यासारख्या ठुमऱ्यांमधल्या खास जागा, गुंफलेल्या अलौकिक स्वरसंगती, पुकार आणि

डॉ. अतिंद्र सरवडीकर
आणि डॉ. प्रभा अत्रे

हृदयस्पर्शीपणा आज एवढ्या वर्षानंतरही रसिकांना विसरता येत नाही. मला आठवतं, एकदा प्रभाताईचा पंढरपूरला कार्यक्रम होता तेव्हा मला त्यांच्या सोबत जाता आलं. कार्यक्रमानंतर आयोजकांनी ताईच्या हस्ते पांडुरंगाची महापूजा केली. एक पागोटं बांधलेले वयस्क शेतकरी गृहस्थ दर्शनासाठी तिथे आले होते. त्यांनी प्रभाताईना अक्षरशः साष्टांग दंडवत घातलं; म्हणाले 'कौन गली गयो श्याम'मध्ये तुम्ही पांडुरंगाला काय आतून हाक मारली आहे, आज तुम्ही आलेलं त्यालाही आवडलं असणार. त्या सामान्य शेतकऱ्याचे निरागस आणि मनापासून आलेले ते शब्द ऐकून आम्ही सगळेच क्षणभर स्तिमित झालो. असा जनसामान्यांपर्यंत पोहोचणारा त्यांच्या गाण्याचा अमित प्रभाव होता.

प्रभाताईनी उपशास्त्रीय संगीतातही सातत्यानं अनेक नव्या रचना केल्या, तसंच अनेक पारंपरिक रचनांना त्यांनी आपला असा खास प्रभारंग दिला. 'घिर के आई बदरिया', 'कागा रे जारे जा', 'रंग डार गयो मोपे' अशी अगणित कजरीगीतं, दादरे आणि होरीगीतं त्या ढंगदारपणे गात. 'कैसा बालमा दगा दे गया' (मिश्र कनकांगी), 'सावरो नंदलाला' (मिश्र शिवरंजनी), 'बसंती चुनरिया' (नायकी कानडा), 'अजहूं न आयो मेरो सावरिया' (मांड भैरव) या वैशिष्ट्यपूर्ण ललित रचनाही प्रभाताईच्याच. जुने रसिक सांगतात उमेदीच्या काळात 'जा कुणी शोधूनी आणा', 'दारी उभी अशी मी', 'हम जून मे जिधर निकलते है', 'बडी आरजू है', 'कळीचे फूल' होताना अशा गझला गाताना त्या असा माहोल जमवत की तोबा!

साधनेची तप्तमुद्रा : प्रभाताईनी काही रागांच्या स्वरूपात बदल केला, काही सांगीतिक घाट वेगळ्या प्रकारे हाताळले. सरगमसारख्या संगीतसामग्रीचं वेगळेपण अधोरेखित केलं, रागसमय, रागरस यांना शास्त्राच्या कसोटीवर तपासून पाहिलं. अनेकदा विद्वानांनाही विचार करायला उद्युक्त केलं! या सगळ्या प्रयोगशीलतेमागे विचारांची बैठक भक्कमपणे उभी असलेली

दिसे. दूरदृष्टी ठेवून परंपरेला बदलण्याचं त्याचं धाडस आणि क्षमता दिसते. लोकप्रिय असणाऱ्या एखाद्या आघाडीच्या कलाकारानं संगीतावर लेखन करणं, संशोधन करणं, पुस्तकं प्रकाशित करणं किंवा शिक्षणक्षेत्रात काम करणं हे आपल्या भारतात फार क्वचित घडलेलं आहे. प्रभाताईनी या सगळ्या क्षेत्रातही मानदंड प्रस्थापित केले.

प्रभाताईनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण गायकीने फार मोठ्या जनसमूहास सुमारे १९४०/५० च्या दशकापासून २०२३ पर्यंत मागची ७०-७५ वर्षं आनंद दिला, १९५० च्या दशकात क्वचितच कुणी कलाकार परदेशात भारतीय शास्त्रीय संगीत सादर करत होता तेव्हा प्रभाताईनी सतत परदेशदौरे करून कार्यक्रम, व्याख्यानं, शिक्षण या सर्व मार्गांनी भारतीय कंठसंगीत परदेशातही लोकप्रिय होण्यास हातभार लावला. परदेशात तिकीटविक्री होऊन सभागृहांमध्ये व्यावसायिक कार्यक्रम केलेल्या प्रभा अत्रे याच पहिल्या भारतीय कंठसंगीताच्या कलाकार होत्या. दिवाळीपहाटचे आज अनेक कार्यक्रम होत असतात, पण असा कार्यक्रम ताईनीच १९७० साली पहिल्यांदा केला होता. भारतीय शास्त्रीय संगीतातल्या शीर्षस्थ कलाकार म्हणून प्रभाताईची कारकीर्द जगभरात अत्यंत यशस्वी ठरली. त्यांचा काळ त्यांनी अक्षरशः गाजवला.

व्रतस्थ स्वरयोगिनी : प्रभाताईनी वैयक्तिक आयुष्यात प्रचंड चढउतार अनुभवले. आघात पचवले. अडचणींना समर्थपणे तोंड दिलं. एकटीनं वाटचाल केली. पण, त्या कशाचीही कुठेच वाच्यता केली नाही. सतत असायचा तो एक विलक्षण प्रसन्नपणा आणि चेहऱ्यावरचं समाधान. त्यांच्या वडिलांना फसवून एका भाडेकरूनं हडप केलेली पुण्यातली जागा अनेक वर्षांच्या कोर्ट केसनंतर त्यांच्या ताब्यात आली होती. तिथे त्यांनी स्वखर्चानं भव्य स्वरमयी गुरुकुल बांधलं. देशपरदेशातले अनेक विद्यार्थी तिथे राहून शिकले. नव्या-जुन्या कलाकारांचे कार्यक्रम नियमितपणे आयोजित केले जात. आई-

वडिलांचं आणि गुरूंचं ऋण त्यांनी खऱ्या अर्थानं फेडलं. नव्या पिढीतल्या अनेक शिष्यांना सक्षम बनवलं.

अनेक कलाकारांच्या मागे त्यांच्या चाहत्यांचे, आयोजकांचे आणि प्रशंसकांचे कंपू असतात. ज्यामुळे त्या कलाकारांना आणखी मोठेपणा मिळतो. प्रसिद्धी मिळते. प्रभाताई या सगळ्यापासून कायमच दूर राहिल्या. त्यांच्या स्वभावातच एक अलिप्तपणा होता. त्यांनी फक्त निखळ साधना केली, अत्यंत सचोटीनं आणि प्रामाणिकपणे. पद्मविभूषणसह अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचे पुरस्कार स्वतःहून त्यांच्याकडे आले. त्या नेहमी परिधान करत तशा शुभ्र वस्त्रासारखं त्यांचं निर्लेप व्यक्तिमत्त्व होतं. त्याला वैराग्याची भगवी किनार होती. स्वरयोगिनी हे विशेषण त्यांना सर्वार्थानं साजेसं होतं.

प्रभाताईसारख्या सर्वार्थानं श्रेष्ठ गुरूकडे शिकायला मिळणं हा माझ्या आयुष्यातला 'गुरुर्योग' अलौकिकच म्हणायला हवा! त्यांच्या मार्गदर्शनाने योग्य दिशेने माझी वाटचाल सतत होत राहिली. प्रत्यक्ष गाण्याबरोबरच त्यांचा संशोधन, चिंतन, योग्य प्रकारे शिकवणं आणि नव्या संगीतरचना करण्याचा गुणही मी घेण्याचा प्रयत्न केला. गायक म्हणून काम करत असतानाच माझ्यातल्या रचनाशीलतेला आणि लेखनक्षमतेलाही न कळत कोंब फुटले. बघता बघता अडीचशे-तीनशे बंदिशी करून झाल्या, सुगम संगीताच्या क्षेत्रातही अनेक गाणी प्रसिद्ध झाली. काही पुस्तकंही प्रकाशित झाली. डॉक्टरेट झाली. कधी कधी मागे वळून पाहताना माझा मीच विचार करतो की हे कसं शक्य झालं आपल्याला? तेव्हा तुकाराममहाराजांच्या ओळी सहजच माझ्यासमोर येतात-

आपणा सारीखे करिती तत्काळ। नाही काळ वेळ तया लागे।
सद्गुरू वाचोनी सापडेना सोय। धरावे ते पाय आधी आधी।।

आपल्या व्रतस्थ आणि अनुशासनपूर्वक जीवनपद्धतीमुळे प्रभाताई शेवटपर्यंत गात्या होत्या, कार्यरत होत्या. वयाच्या अगदी ८०-८५ व्या वर्षापर्यंत त्या स्वतः कार चालवत असत. त्यांना कुठलाही आजार कधी झाला नाही, साधा चष्मासुद्धा त्यांना कधी वापरावा लागला नाही. १४ जानेवारी २०२४ रोजी त्यांचा मुंबईतल्या हृदयेश समारोहात कार्यक्रम होणार

होता. त्यासाठी त्यांनी काही नवीन बंदिशीसुद्धा रचल्या होत्या, १० तारखेला आम्हा शिष्यांना शिकवल्या होत्या. परंतु त्यापूर्वीच अनपेक्षितपणे १३ जानेवारी २०२४ रोजी पुण्यातल्या त्यांच्या स्वरमयी गुरुकुलमधल्या निवासस्थानी वयाच्या ९२ व्या वर्षी अत्यंत शांतपणे, कुठल्याही प्रकारच्या त्रासाशिवाय प्रभाताईनी जगाचा निरोप घेतला. त्यांच्या अंत्यदर्शनाला जनसागर उसळला होता. देशभरातले शीर्षस्थ कलाकार, विविध क्षेत्रांतील मान्यवर, संगीतरसिक, विद्यार्थी दूरदुरून आवर्जून आले होते. त्यांच्या महायात्रेत स्पीकर वरून रस्तोरस्ती त्यांच्या आवाजातील त्यांचे ख्याल, ठुमरी, आणि इतर अभिजात गानप्रकार गुंजत होते. लोक त्यांच्या घराच्या खिडक्यांमधून, गच्चीवरून पुष्पवृष्टी करत होते. अश्रूंनी श्रद्धांजली वाहत होते. भारत सरकार आणि महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून पूर्ण शासकीय सन्मानासह प्रभाताईना शेवटची मानवंदना दिली गेली. देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी तसेच राष्ट्रपती द्रोपदी मुर्मू यांच्यासह देशविदेशातील अनेक महत्त्वाच्या व्यक्तींनी प्रभाताईच्या जाण्याबद्दल तीव्र दुःख व्यक्त केलं. श्रद्धांजली अर्पण केली. ज्या सौंदर्यपूर्ण रितीनं ताई त्यांची गाण्याची मैफल पूर्ण करायच्या तशाच शानदारपणे त्यांनी त्यांच्या जीवनाची मैफलही पूर्ण केली. एक आदर्श सृजनशील कलाकार आणि आदर्श व्यक्ती अशीच प्रभाताईची ओळख जगात कायम राहिल.

वंदे गानप्रभा स्वरयोगिनी,
नादरूप अनूप बखानी।
स्वर लय ताल सरस कहाई,
रागरूप बहुरूप दिखायी,
कला विद्या सकल गुण ग्यानी,
सृजन कहन सब ही जग मानी।

- डॉ. अतिंद्र सरवडीकर

atindra2010@gmail.com

(लेखक सुप्रसिद्ध गायक असून स्वरयोगिनी डॉ. प्रभा अत्रे यांचे वरिष्ठ शिष्य आहेत)

॥ॐ॥

ब्रह्ममार्ग रूप बोध

मूळ चिनी लेखक
लाओ त्सू
अनुवाद
डॉ. सुनंदा आपटे-काकडे

मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये

डॉ. निर्मोही फडके

चतुर्त्स लेखक

महाराष्ट्रातील मराठी साहित्याच्या पर्यावरणामध्ये आपल्या लेखणीने ललित आणि अभ्यासपूर्ण अशा दोन्ही प्रकारचे निखळ लेखन करून हे पर्यावरण अधिक बहरत ठेवणारे साहित्यिक डॉ. रवींद्र शोभणे ह्यांना ह्या वर्षीच्या, १७व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहुमान प्राप्त झाला आहे. त्याबद्दल डॉ. शोभणे ह्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन!

कथा, कादंबरी, ललित, समीक्षा, अनुवाद अशा अनेकविध प्रांतात मुक्तपणे विहरणाऱ्या त्यांच्या लेखणीतून निर्माण झालेल्या लेखनकृतींना अनेकानेक मानाचे पुरस्कार मिळालेले आहेत. मात्र या पुरस्कारांकडे पाहण्याचा डॉ. शोभणे ह्यांचा दृष्टिकोन वेगळा आहे.

‘समकालीन साहित्यप्रकारामध्ये त्या कलाकृतींनं काय वेगळं आणि चांगलं मांडलं आहे, त्यासंबंधी जाणकारांनी आपली मतं मांडून, विचार करून त्या कलाकृतींचं लेखणीनं मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे आणि या मूल्यमापनाची एक प्रक्रिया म्हणून मी या पुरस्काराकडे पाहतो.’ असे ते म्हणतात. त्यांच्या ह्या विधानाची एक वाचक आणि एक अभ्यासक म्हणूनही आपल्याला खातरी पटते, जेव्हा आपण त्यांच्या लेखणीने मूल्यमापन केलेल्या समकालीनांच्या लेखांचे वाचन करतो.

डॉ. शोभणे ह्यांनी आतापर्यंत समकालीनांच्या आणि आधीच्या पिढीतीलही काही साहित्यिकांच्या साहित्याचा आपल्या लेखणीतून वेळोवेळी लेखाजोखा मांडलेला आहे. स्वतः सर्जनशील कथालेखक आणि कादंबरीकार असल्यामुळे साहजिकच त्यांची ही निरीक्षणे आणि परीक्षणे आस्वादात्मक दृष्टिकोनातून झालेली आहेत.

कारणपरत्वे लिहिलेल्या अशा अनेक लेखांची आणि मुलाखतींची संकलित रूपे त्यांच्या सहा समीक्षात्मक पुस्तकांमध्ये वाचावयास मिळतात.

अमळनेर येथे होणाऱ्या १७व्या अखिल भारतीय मराठी

साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाची जबाबदारी घेणाऱ्या डॉ. शोभणे ह्यांच्या लेखणीच्या प्रवासाची पायाभरणी नागपूर जिल्ह्यातील खरसोली ह्या गावातील त्यांच्या शालेय शिक्षणाच्या काळात झाली. इयत्ता सातवीमध्येच त्यांनी शाळेसाठी एक नाटक लिहिले. पुस्तकांवर प्रेम करणारा हा शाळकरी विद्यार्थी केवळ पुस्तकी किडा नव्हता, तर घरच्यांची नजर चुकवून नदीवर पोहायला जाणारा, निसर्गात रमणारा असा एक मनस्वी मुलगा होता. ‘आपल्याला लिहिता येतं’, ह्याचे भान लवकर आल्यामुळे शालेय काळात त्यांचे लेखणीशी धूसर वाटणारे जे नाते निर्माण झाले होते, ते प्रयत्न आणि अभ्यास ह्यांच्यामुळे घट्ट होत गेले. कथा, ललित, नाटक अशा मार्गाने उमलत जाणारी त्यांची लेखणी ऐन पंचविशीतच कादंबरीसारख्या लेखनाच्या मोठ्या आकृतिबंधाला भिडली. १९८३ साली, म्हणजे वयाच्या २५ व्या वर्षी ‘प्रवाह’ ही त्यांची पहिली कादंबरी प्रकाशित झाली. अर्थातच त्या काळातील त्यांचे लेखन हे पूर्वसुरींच्या छायेत रस्ता चाचपडणारे असे होते. पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर आणि अध्यापनाच्या क्षेत्रात शिरल्यानंतर त्यांच्या अभ्यासाचा, विचारांचा परीघ वाढत गेला. साहजिकच त्यांच्या लेखणीचे क्षेत्रही विस्तारात गेले. त्यानंतर ह्या दमदार लेखणीने मागे वळून पाहिले नाही. पुढल्या चाळीस वर्षांच्या कालखंडात अकरा कादंबऱ्या, नऊ कथासंग्रह, दोन ललित लेखसंग्रह, सहा समीक्षा संग्रह, एक वैचारिक ग्रंथ, एक व्यक्तिचित्र संग्रह, दोन अनुवादित पुस्तके अशी मोठी साहित्यसंपदा आपल्या नावावर त्यांनी निर्माण केली.

‘कादंबरी’ हा डॉ. शोभणे ह्यांच्या विशेष जिन्हाळ्याचा विषय आहे. २००७ ते २०२१ ह्या १४ वर्षांच्या कालखंडात प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या ‘पडघम, अश्वमेध आणि होळी’ ह्या त्रिखंडात्मक राजकीय कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीक्षेत्रात स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. ह्या कादंबऱ्यांमध्ये १९७५ ते २००० ह्या कालखंडात आपल्याकडे झालेल्या राजकीय आणि त्या

रवींद्र शोभणे यांच्या
'शहामूग'
पुस्तकाचे प्रकाशन

अनुषंगाने एकूणच सामाजिक, आर्थिक स्थित्यंतरांचा कलात्मक वेध घेतलेला आहे. अणीबाणीचा काळ, जनता पक्षाचा उदय, इंदिरा गांधी आणि राजीव गांधी ह्यांची हत्या, १९९०च्या दशकात घडलेली बाबरी मशीद घटना आणि तिच्या अनुषंगाने झालेली स्थित्यंतरे, अशा वास्तववादी पार्श्वभूमीवरचे कथानक बांधून, ते तितक्याच कल्पकतेने कादंबरीच्या आवाक्यात मांडणे हे कठीण आव्हान होते. त्यांच्या लेखणीने ते पेलले आहे. ह्या कादंबरीत्रयीव्यतिरिक्त त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांमध्ये आलेले विषयांचे वैविध्य पाहून आश्चर्य वाटते. जगण्यातील वासना, विकार, महत्वाकांक्षा इत्यादी सर्व प्रकारच्या मानवी वृत्ती कादंबरी ह्या रूपबंधाला एक समग्रता बहाल करतात असे त्यांना वाटते. म्हणूनच गरजेनुसार कादंबरीलेखनात त्या याव्यात, ह्याबद्दल ते आग्रही आहेत. त्यांची ही मते काही समीक्षकांना पटत नाहीत, मात्र आपल्या लेखनाबद्दलची इतरांची अभ्यासपूर्ण मते स्वीकारण्याची त्यांची वृत्ती आहे.

माणसांच्या व्यथा-वेदनांपर्यंत पोहोचणे आणि मानवी दुःखाचा एक चेहरा उलगडणे हे आपल्या कादंबरीलेखनाचे महत्त्वाचे लक्ष्य असल्याचे ते नमूद करतात. म्हणूनच मानवी प्रवृत्तींचा विखार दर्शवणारी, कालजयी असणारी महाभारत ही साहित्यकृती त्यांच्यातील अभ्यासू लेखकाला खुणावत राहिली आणि त्यातून 'उत्तरायण' ही कादंबरी जन्माला आली.

शिक्षणव्यवस्थेवर भाष्य करणारी 'पांढरे हत्ती', दुष्काळ, पाणी प्रश्न, जागतिकीकरण ह्या प्रश्नांना समोर आणणारी 'पांढर', बदलत्या ग्रामीण व्यवस्थेचा आयाम शोधणारी आणि महाराष्ट्र शासनाचा वाङ्मय पुरस्कार मिळवणारी 'कोंडी', भूक आणि कामवासना ह्या आदिम प्रेरणांमुळे मानवी मनात आणि जीवनात होणाऱ्या उलथापालथींना रंगवणारी 'प्रवाह' ह्या त्यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीक्षेत्राच्या दालनाच्या स्वरूपात मोलाची भर घातली.

महाभारतालाच केंद्रबिंदू ठेवून लिहिलेले डॉ. शोभणे ह्यांचे समीक्षात्मक पुस्तक 'महाभारत आणि मराठी कादंबरी' हेदेखील अभ्यसनीय आहे. त्यांच्यातील आस्वादात्मक समीक्षकाने कायमच समकालीनांच्या साहित्यकृतींबद्दल एक अभ्यासू

उत्सुकता ठेवून समीक्षा लिहिली आहे.

ह्या समीक्षा पुस्तकांमधील लेखकांचे आणि विषयांचे वैविध्य पाहून अप्रूप वाटते. ह्यामध्ये कादंबरीबद्दलचे लेख अधिक प्रमाणात असले तरी समकालीनांच्या कथा, कविता, नाटक हे घटकही त्यांच्या लेखणीने तितक्याच आत्मीयतेने आणि वस्तुनिष्ठतेने तपासले आहेत. उदाहरणादाखल, चंद्रकुमार नलगे ह्यांच्या आत्मकथनाविषयी लिहिलेला 'रातवा : तटस्थ अनुभवांचे प्रांजळ कथन' हा लेख, वसू भगत ह्यांच्या 'प्रकाशाची झाडे' ह्या कथासंग्रहाबद्दल केलेले विवेचन, 'कावळे उडाले स्वामी : धुक्यापलीकडले...?' हा जीएंच्या ललित लेखसंग्रहाबद्दल लिहिलेला आस्वादात्मक लेख, मनोहर कल्हार ह्यांच्या कथेबद्दल रेखाटलेला विस्तृत आलेख इत्यादी अनेक लेखांचा उल्लेख करावा लागेल.

कादंबरी ह्या रूपबंधामध्ये नव्याने स्थिरावणाऱ्या लघुकादंबरी ह्या प्रकाराबद्दल लिहिलेला लेख, कादंबरीमधून तत्त्वचिंतन करणाऱ्या भैरप्पा ह्यांच्याबद्दल लिहिलेला 'तत्त्वचिंतक कादंबरीकार' हा लेख, नागनाथ कोत्तापल्ले ह्यांचे कथाविश्व उलगडून दाखवणारा लेख, कवयित्री प्रतिभा सराफ ह्यांच्या कवितेचा आढावा घेणारा 'अलवार दुःखाची प्रतीती' हा लेख, इत्यादी लेखन हे डॉ. शोभणे ह्यांच्या लेखणीची सर्वसमावेशकता दर्शवते.

डॉ. शोभणे ह्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये असलेला शिक्षक/प्राध्यापक हा नव्या तरुण विद्यार्थ्यांविषयी, लेखकांविषयी सतत आत्मीयता बाळगून असतो, हे त्यांच्या कारणपरत्वे दिलेल्या मुलाखतींमधून, भाषणांमधून आणि मासिकांमधून लिहिलेल्या लेखांमधूनही आपल्याला दिसून येते. विशेषतः युवकांसमोर त्यांनी मांडलेले विचार हे आजच्या काळात महत्त्वाचे ठरावेत असेच आहेत. युवा साहित्य संमेलनाचा अध्यक्ष ह्या नात्याने ते एका भाषणात म्हणतात, 'अलीकडे साहित्यात जे जातीय, पंथीय, वृत्तीय गट पडलेले आहेत, त्यातून पोळून निघालेला मी आहे. मी दलित नाही, ब्राह्मण नाही, मराठाही नाही किंवा कुठल्या तथाकथित प्रवृत्तीच्या गोटातला नाही. त्यामुळे लायकी असूनही, पण हे प्रमाणपत्र नसल्यामुळे मला अनेक

गोष्टींना अकारण मुकावं लागलं; पण मी यातला कोणी नाही हेच माझ्यासाठी मला अधिक महत्वाचं वाटतं. तुमची गुणवत्ता किती नाकारली जाईल? किती काळ तुम्हाला टाळलं जाईल? तुम्हाला सातत्यानं टाळणाऱ्यांना एक दिवस तुमच्या कामाला मान्यता द्यावीच लागेल, हे माझ्यावरून दिसून येईल. याचा अर्थ मी मोठा लेखक नाही. समाजभान जागृत ठेवणारा, सर्वस्तरीय सामाजिक स्पंदनं आपल्या कुवतीनं टिपणारा मी एक वाङ्मयसेवक आहे.'

खरसोलीसारख्या एका लहानशा खेडेगावात गेलेले बालपण, भोवताली असणारी साध्या मनाची भोळी माणसे, आजच्या भाषेत बोलायचे तर 'प्रदूषणविरहित' निसर्ग, तिथल्या 'मातीचा गंध' आणि 'मातीचे गंध' ह्यांची आयुष्यभराची सोबत घेऊन नागपूरसारख्या प्रगतिशील शहराला डॉ. शोभणे ह्यांनी आपली कर्मभूमी मानले.

अ.भा.मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद प्राप्त झालेल्या आपल्या गावातील ह्या प्रतिभावान सुपुत्राचा खरसोलीकरांनीही कौतुकसोहळा साजरा केला.

डॉ. शोभणे ह्यांनी कथाक्षेत्रातही आपली नाममुद्रा उठवली आहे. लहानपणी ग्रामीण भागात व्यतीत केलेला काळ, तो परिसर, त्या वेळचे माणसांचे अनुभव, निरीक्षणे ह्यामुळे त्यांच्या मनात कथानकांची अनेक बीजे रुजली. त्यांना आपल्या सर्जनशीलतेची जोड देत त्यामधून त्यांनी अनेक कथा लिहिल्या. तर काहींमधून कादंबऱ्यांकरताही व्यक्तिरेखा मिळाल्याचे ते नमूद करतात. स्वतःच्या लेखनकृतींचे तटस्थपणे परीक्षण करणे आणि ते मांडणे हे त्यांच्या दृष्टीने एक अभ्यासाचे आणि सर्जनशीलतेचे काम आहे. कदाचित त्यांच्या अशा आत्मपरीक्षणातून इतरांनाही वेगळ्या लेखनप्रेरणा मिळण्याची शक्यता आहे. साहित्याच्या लेखनप्रक्रियेत ही प्रक्रियाही महत्वाची ठरावी.

'महाभारताचा मूल्यवेध' हा त्यांचा वैचारिक ग्रंथ महाभारताचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांकरता साहाय्यकारी असा आहे.

साहित्यातल्या विविध रूपबंधांना केवळ स्पर्शच नव्हे, तर त्या रूपबंधांमधील अनेक शिल्पसौंदर्ये शोधून त्यांची अभ्यासू

वृत्तीने चिकित्सा करणारे डॉ. शोभणे हे सम्यक दृष्टी असणारे अभ्यासक आहेत. त्यांच्या लेखनकृतींना अनेक मानाचे पुरस्कार आणि त्यांना शासनाचे, अनेक साहित्य संस्थांचे मानसन्मान मिळालेले आहेत.

स्वतःमधील समीक्षकाबद्दल ते म्हणतात, 'सर्जनाच्या पाठीमागे काही घटक असतात. काही स्रोत असतात. अशा घटकांचा, स्रोतांचा शोध घेणे हे सर्जनशील समीक्षकाचे काम असते. समीक्षक हा मुळात सर्जनशील लेखक असेल, तर तो त्या अंगांनं समोर असलेल्या कलाकृतीचा शोध घेतो.'

स्वतःच्या लेखनाबद्दल ते म्हणतात, 'मूल्यांच्या पलीकडे माणूस आणि समाज जात असतो. त्याची दिवटी घेऊन आपण अंधारातील प्रवास करत असतो. लेखकांनं बटबटीतपणे भूमिका घेण्यापेक्षा मूल्यांच्या, तत्वांच्या सोबत भक्कमपणे उभं राहणं महत्वाचं.'

एक माणूस म्हणून आणि लेखक म्हणूनही डॉ. शोभणे हे जीवनाबद्दल, लेखनाबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवणारे साहित्यिक आहेत. साहित्यातील आणि त्या अनुषंगाने समाजजीवनातील विविध विचारप्रवाहांबद्दल उत्सुकता, आत्मीयता ठेवणारे समीक्षक, अभ्यासक आहेत. नव्या पिढीतील लेखकांबद्दल, मराठी भाषेबद्दल, साहित्याबद्दल ते सजगतेने, स्पष्टपणे विश्वास व्यक्त करतात. ह्याच विचारांनी साहित्यसंमेलने म्हणजे साहित्य-जिव्हाळ्याचे थांबे असतात, असे त्यांना वाटते.

महाराष्ट्रात गेल्या काही काळात असे अनेक जिव्हाळ्याचे थांबे गावोगावी निर्माण झाले आहेत. जे सकस साहित्याच्या निर्मितीकरता आवश्यक आहेत. ह्यांतीलच एक महत्वाचा 'थांबा' म्हणजे 'अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन'. ह्या संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा सन्मान प्राप्त झालेले ख्यातनाम साहित्यिक डॉ. रवींद्र शोभणे ह्यांना हार्दिक शुभेच्छा!

- डॉ. निर्मोही फडके

nirmohiphadke@gmail.com

॥ ग्रंथाभि ॥ ❖ ॥	
 <p>निवडक रवींद्र शोभणे संकलन चांगदेव काळे डॉ. निर्मोही फडके मूल्य १००० रुपये सवलतीत ६०० रुपये</p>	 <p>अर्बनायन नागरी सेवाव्रतींचे भावतरंग मूल्य ४०० रुपये सवलतीत २१० रुपये</p>

वीणा सानेकर

सर्जनाच्या वाटेवरील सहप्रवास

रंगांमध्ये रमणारा, शब्दांची गुंफण करण्याची ताकद असणारा, आयुष्य समरसून जगणारा कलावंत, चित्रकार, कवी इमरोज यांनी २२ डिसेंबर २०२३ रोजी जगाचा निरोप घेतला. खरे तर कलावंत कालपटावर आपली अक्षरमुद्रा उमटवतो, त्यामुळे तो अजरामर असतो.

संवेदनशील ज्ञानपीठ विजेती पंजाबी कवयित्री, लेखिका अमृता प्रीतमसोबतचे नाते इमरोज ज्या ताकदीने जगले, ते अविस्मरणीय आहे.

त्यांच्या एका कवितेत ते म्हणतात-
तिला भेटता भेटता
तिच्यासोबत चालता चालता
नि तिला पाहता पाहता
आयुष्य अशा मुक्कामावर पोहोचले
जिथे मी तिच्यातून बोलतो
आणि ती माझ्यातून बोलते.

इमरोज यांचे खरे नाव इंद्रजित. इमरोज हे धारण केलेले नाव. भूतकाळाच्या पलीकडे जाणारा, भविष्यात न रमणारा, फक्त वर्तमानात जगणारा तो इमरोज! इमरोज म्हणजे 'आज'.

इतरांकडून स्तुतीची अपेक्षा त्याच्यातल्या चित्रकाराने कधीही केली नाही. कलेला प्रेक्षकांची गरज नाही पण प्रेक्षकांना कलेची गरज आहे,' हे मानणारा हा कलावंत होता.

इमरोज नऊ वर्षांचा असताना त्यांच्या आईचा स्वर्गवास झाला. आईच्या मायेचा शोध ते सतत घेत राहिले. त्यांच्या वर्गातला एक मुलगा डब्यात नेहमी पराठा आणायचा. इमरोजना समजले की त्याची आई तो करते, तेव्हा इमरोज त्या परोठ्यातून जाणवणारा ममतेचा गंधस्पर्श साठवून घ्यायचे.

प्रेमाचे खूप रंग असतात आणि अनेक दिशा असतात, हे मानणारे इमरोज हे अहंभाव, तर्कवितर्क, खोटेपणा, देण्याघेण्यातला हिशोब या सर्वांपलीकडे जाऊन सहजतेने प्रेम करणारे प्रेमिक होते.

कवयित्री, लेखिका अमृता प्रीतम आणि इमरोज अत्यंत प्रामाणिकपणे त्यांचे नाते जगले. जिचा घटस्फोट झाला आहे आणि जी लग्न न करता एका पुरुषासोबत राहते आहे, अशा स्त्रीला नावे ठेवणे समाजाकरता सोपे असते. अशा समाजाची पर्वा अमृता नि इमरोज यांनी कधीच केली नाही. त्या दोघांचेही एकमेकांवर अतिशय प्रेम होते. सामाजिक स्वीकृतीची गरज त्यांना असते, ज्यांचा स्वतःच्या प्रेमावर विश्वास नसतो असे त्यांचे मत होते.

माता, पिता, समाज, धर्म यांच्या दबावामुळे स्त्रीपुरुष स्वतंत्रपणे जगू शकत नाहीत. दोन माणसे वेगवेगळी असतात नि वेगवेगळी राहूनच ती एकमेकांना ओळखू शकतात, याची त्यांना स्पष्ट जाणीव होती. दोघांच्या आठवणींचा, आयुष्यातील अनेक प्रसंगांचा गोफ अमृता यांच्या 'रसीदी टिकट' या पुस्तकातून, त्यांनी एकमेकांना लिहिलेल्या पत्रांतून गुंफला गेला आहे. असे निवडक संदर्भ नि संवाद पाहू :

इमरोज यांचे वय अमृतापेक्षा लहान होते. लोक त्यांना म्हणायचे, हा नक्की कधी ना कधी तुला सोडून जाईल.

एकदा अमृता इमरोज यांना म्हणतात, "तू जग पाहून का येत नाहीस? आधी जग पाहून ये नि मग माझ्यासोबत राहा."

तेव्हा इमरोज त्यांच्या खोलीलाच सात फेऱ्या मारून म्हणतात, "बघ. मी जग पाहून आलो. आता काय म्हणतेस?"

फोनवरील संभाषण :

"हॅलो, हे अमृताजींचे घर आहे?"

"हो."

"इमरोज आहेत का?"

अशा संभाषणांबाबत अमृता इमरोज यांना म्हणतात, "बघ, आजकाल लोक तुला माझ्या पत्त्यावर शोधतात."

इमरोज व अमृता यांच्या भेटींच्या प्रारंभिक काळातील एक पत्र आहे. त्यात त्या लिहितात, "मी तुझ्याबद्दल 'संपूर्ण

अमृता प्रीतम आणि इमरोज

‘या शब्दाचा प्रयोग करणार नाही कारण असे शब्द थंड वाटतात. या शब्दातून काही वजा करता येत नाही किंवा त्यात कसली भरही घालता येत नाही, पण तुझ्याबद्दल अत्यंत सहजतेने मी असे म्हणू शकेन की माझ्या अस्तित्वाचा प्रत्येक श्वास तुझ्यातून निर्माण झाला आहे. इथे विदेशातून मी हे लिहिताना विचार करतेय की आज १५ ऑगस्ट आहे. आमच्या देशाचा स्वतंत्रतादिन!

या दिवसाला एक मानवी व्यक्तिमत्त्व देता येईल का? मी तर हेच म्हणेन की तूच माझा १५ ऑगस्ट आहेस. तुझ्यासोबतच मी ‘मला’ सापडले आहे.’

दोघांचीही आयुष्ये एकमय झाली होती. नि त्याच वेळी दोघांही बंधमुक्त होती. स्वतःचे स्वतंत्र आयुष्य जपत होती. सर्व नाती जणू एका ठिकाणी एकवटली होती असे दोघांनाही एकमेकाबद्दल वाटत होते.

अमृताच्या घराच्या खिडक्या, दरवाजे, दिवे, अमृताच्या खोलीकडे जाणारा जिना या सर्वांवर इमरोज यांनी रंग, अमृतांच्या नावाची कॅलिग्राफी, कवितांच्या ओळींची सजावट केली होती. लग्नाचा आधार प्रेम आहे तर आम्ही कुठला नियम तोडला आहे? हा इमरोज यांचा प्रश्न होता. दोघांनी एकत्र संकटांचा सामना केला. ज्या माणसावर आपल्याला प्रेम करायचे आहे, त्याच्यावर कोणत्याही अटीशिवाय प्रेम करता यायला हवे अशी इमरोज यांची धारणा होती. अमृता यांच्या मुलांवर इमरोज यांनी खूप प्रेम केले. मात्र मुलगा त्यांना आईबाबांच्या वेगळे

होण्याचे कारण समजत होता नि तसे अजिबातच नव्हते.

मुलांना हळूहळू समजले की इमरोज सर्व जबाबदारी घेतात. त्यांना कसला हव्यास नाही. ते आईला वेळ देतात. तीही आनंदी आहे. तेव्हा मुलांचा विरोध मावळला. इतके होऊनही मुलाचे, नवराजचे लग्न ठरले तेव्हा त्या लग्नात इमरोज नव्हते. काही नातेवाईकांना वाटले की इमरोज यांनी लग्नमंडपात असणे बरे दिसणार नाही.

याचाही सहज स्वीकार करताना ते म्हणतात, “मीही लग्नाला गेलो असतो तर वरवधूंची खोली कुणी सजवली असती?”

इमरोज यांच्या ‘प्रेम’ या कवितेतील ओळी ‘प्रेम’ या अडीच अक्षरांतील शब्दाची सार्थकता व्यक्त करतात.

प्रेमात ना कुठले वचन असते, ना तक्रार
प्रेम एकमेकांचे दरवळणारे अस्तित्त्व असते
प्रेम कोणतेही नाते नसते
खरे तर ते सर्व नात्यांपासून स्वतंत्र असते

एका अनाथालयाला भेट दिली असताना एका लहानशा मुलीने अमृता यांचा पदर हलकेच धरला. त्या मुलीला त्यांनी दत्तक घेतले होते नि लग्नाच्या नात्यातून त्यांना एक मुलगा झाला होता. अमृता नि इमरोज दोघेही या मुलांना स्कूटरवरून शाळेत सोडायला जायचे. ती गैरसोयीची होऊ लागली तेव्हा दोघांनी मिळून फियाट घेतली. एकत्रितपणे घेतली होती म्हणून रजिस्टर करताना दोघांचे नाते विचारले गेले. तेव्हा इमरोज म्हणाले, ‘दोस्त’ एक स्त्री आणि एक पुरुष यांच्यात असे नाते असू शकते हे तिथल्या कार्यालयात समजणे कठीण होते.

१९६६ साली अमृता व इमरोज यांची पहिली भेट झाली. नंतर जवळपास ४० वर्षे अमृतांच्या मृत्यूपर्यंत दोघे सोबत जगली. सर्जनाच्या वाटेवरचे हे दोन सहप्रवासी होते.

ही दोघे एकत्र राहत होती, पण आपापल्या खोल्यांमध्ये काम करायची.

अमृतांचे लेखन व इमरोज यांचे पेंटिंग!

दोघांच्या खोल्यांचे दरवाजे सताड उघडे असायचे. एकमेकांचा व्यत्यय परस्परांना होऊ नये म्हणून दोघेही एकमेकांच्या एकांताची काळजी घ्यायचे.

उर्दूतील ‘शमा’ मासिकात इमरोज काम करत असताना अमृता यांचे कधी कधी तिथे येणे होई. इमरोज यांनी काढलेली स्त्रियांची चित्रे पाहून अमृता इमरोजना एकदा म्हणाल्या, “तू स्त्रियांचे चेहरे इतके रेखीव काढतोस. तू कधी ‘वुमन विथ द माइंड’ हे चित्र काढलेयस का?”

इमरोजकडे या प्रश्नाचे उत्तर नव्हते. त्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याकरता इमरोजनी कलेच्या इतिहासाचा शोध घेतला. सूर्यफुलासोबत स्त्री, चंद्रासोबत स्त्री, मुलांसोबत स्त्री, हसणारी स्त्री, उदास स्त्री अशी विविध चित्रे त्यांना सापडली, परंतु

‘वुमन विद द माईड’ सापडले नाही.

अमृतांच्या या प्रश्नाने त्यांना एक लखलखीत भान प्राप्त झाले.

शतकानुशतकांपासून स्त्रीला एक शरीर समजले गेले. तिचे मन समजून घेणे राहून गेले. पुरुष स्त्रीसोबत फक्त झोपणे शिकला. तिच्यासोबत जागणे नाही.

इमरोज त्यांच्या कवितेत म्हणतात, कुंवारपण ही स्त्रीची मर्जी असते. स्त्री स्वतःला नि तिच्या कुमारिकापणाला कधीच तिच्यासोबत झोपणाऱ्या पुरुषाकडे सोपवत नाही. स्वतःच्या मर्जीने ज्या पुरुषासोबत जागत जगायचे असते त्याच पुरुषाला ती आपले कुमारिकापण देते. ‘वुमन विद द माईड’ हे चित्र पूर्ण करायला पाच ते सहा वर्षे लागली.

स्त्रीकडे पाहण्याची इमरोज यांची दृष्टी अमृतासोबतच्या सहप्रवासातून अधिक गहिरी झाली. त्यांच्या अखेरच्या दिवसांत इमरोज क्षणोक्षणी त्यांच्यासोबत होते.

आजारपणात त्या उदू शकत नव्हत्या. स्वतःचे कपडे घालण्याइतकीही ताकद नव्हती. एखाद्या लहान मुलासारखे इमरोज यांनी त्यांना सांभाळले. त्यांना भरवणे, कपडे घालणे, अंगोळ घालणे हे सर्व इमरोज मनापासून करायचे. अमृता यांनी लावलेल्या झाडांची मायेने काळजी घ्यायचे.

अत्यंत संवेदनशील अमृताने आयुष्यभर लेखन केले. या सर्जनाच्या प्रवासात निराशेचे क्षण कितीतरी आले. जग वाईट वागले तरी त्यावर विश्वास ठेवूनही ते बदलणार नाही अशी निराशेची जाणीव जेव्हा जेव्हा झाली तेव्हा इमरोज यांनी जग बदलेल हा विश्वास दिला.

२००५ मध्ये अमृता यांचे निधन झाले.

२००२ मध्येच त्यांनी लिहून ठेवले होते, ‘मी तुला पुन्हा भेटेन. कुठे, कशी माहीत नाही. कदाचित तुझ्या कल्पनांची ठिणगी बनून तुझ्या कॅनव्हासवर उतरीन. किंवा कदाचित तुझ्या कॅनव्हासवर एक रहस्यमय रेषा बनून शांतपणे तुला पाहत राहीन.’

ती देहरूपाने नसताना तिच्या सोबत असण्याच्या जाणिवेसकट इमरोज जगत राहिले. न लिहिलेल्या कविता कागदावर उमटल्या. ‘मनचाहा ही रिश्ता’ हा इमरोज यांचा कवितासंग्रह २०१० साली प्रकाशित झाला. इमरोज हा मनाला हवे तसे जगणारा कलावंत होता. स्त्रीला वस्तू समजून तिच्यावर अधिकार गाजवणाऱ्या पुरुषांपेक्षा तो खूप वेगळा होता. कुठला आकार मिळेल ना मिळेल याची पर्वा न करता रंगांशी खेळण्याचा आनंद लुटणारा सृजनशील चित्रकार होता.

‘सत्य’ या कवितेत इमरोज लिहितात,

एके दिवशी चालता चालता

तिने थांबून त्याला विचारलं,

तुला काय वाटतं?

आयुष्य स्वप्न आहे की सत्य?

मी तिचा हात माझ्या हातात घेऊन म्हणालो,

की आयुष्य स्वप्नासारखं सत्य आहे

पण तुझ्यासोबत.

इमरोज यांच्याबद्दल लिहायचे तर अमृताला वगळता येत नाही.

– डॉ वीणा सानेकर

veenasanekar1966@gmail.com

संदर्भ

मेरे साक्षात्कार.. अमृता प्रीतम, किताबघर प्रकाशन, दिल्ली, २००८

मनचाहा ही रिश्ता.... इमरोज, हिंद पॉकेट बुक्स, दिल्ली, २०१०
खतों का सफरनामा... संपा. उमा त्रिलोक, हिंद पॉकेट बुक्स, दिल्ली, १९८१

‘सफरनामा निवडक कलाकारांचा’
या पुस्तकासाठी लेखिका पल्लवी पंडित
यांना विदर्भ साहित्य संघाचा वाङ्मय
पुरस्कार नुकताच प्रदान करण्यात आला

अ
भि
नं
द
न

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी

प्रथम गुरुत्वाकर्षण की क्षुधाशांती?

शिक्षण आणि मध्यान्हआहार यांची चुकीची सांगड घालणारा विहिरीच्या कथेतला अनुभव आल्यानंतर आम्ही आमच्या महाविद्यालयात अनेक छोटे छोटे प्रकल्प राबवायला सुरुवात केली. याप्रकल्पांद्वारे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट न केलेल्या गोष्टी शिकवायला सुरुवात केली. जोवर विद्यापीठाने प्रथम वर्ष आणि द्वितीय वर्षाच्या परीक्षा महाविद्यालयाच्या स्तरावर ठेवल्या होत्या, म्हणजे साधारणपणे २००७ ते २०१७ पर्यंतच्या काळात, महाविद्यालयाच्या वार्षिक परीक्षा आणि निकाल व पुढील वर्षांचे प्रवेश एप्रिलच्या दहा तारखेपर्यंत संपवण्याचे आमचे नियोजन असायचे. १ मेपासून उन्हाळ्याच्या सुट्ट्या सुरू होत असत. त्यामुळे द्वितीय आणि तृतीय वर्षात गेलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रम व्यतिरिक्त अभ्यासाचे आमचे नियोजन असायचे. यात सुलेखन, तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली हस्ताक्षर परीक्षण आणि सुधार, हस्ताक्षर आणि व्यक्तिमत्त्वविकास, संभाषण आणि लेखनकौशल्यविकास, इंग्रजी शब्दसंपदा वाढवण्यासाठी 'अ वर्ड अ डे', संगणकशास्त्राचे प्राथमिक धडे, वारली चित्रकला, मातीची भांडी तयार करणे, कागदाच्या रद्दीपासून उपयुक्त गोष्टी तयार करणे, बेस्ट ऑफ वेस्टसारखे प्रयोग, परिसर भेटी, वार्षिक अंकासाठी परिसरातील यशस्वी व्यक्तींच्या मुलाखती, परिसरातील वनस्पती आणि कीटकांचे मॉपिंग, जवळपासच्या खेड्यातील विहिरींच्या पाण्याचे पीएच तपासणी, जवळच असलेल्या औद्योगिक परिसराला भेटी आणि त्यांच्यातील तज्ज्ञांना आमंत्रित करून रोजगारसंधीचा आढावा आणि मुलाखतीची तयारी, अगदी चित्रपट बघावे कसे, कादंबरी वाचवी कशी याचेही तंत्र - असे अनेक उपक्रम राबवायला लागलो. ११ एप्रिल ते ३० एप्रिल हे साधारण दोन आठवडे कार्यक्रमाने आणि विद्यार्थीसंख्येने महाविद्यालय भरगच्च असायचे. असे लक्षात आले की एरवी कमी उपस्थिती असणारे विद्यार्थी किंवा खेळ आणि इतर गोष्टींमध्ये फारसा रस न

दाखवणारे विद्यार्थी हे काही नवीन शिकायला मिळते आहे म्हटल्यावर त्यात उत्साहाने सामील होऊ लागले. ते या सर्व उपक्रमांमध्ये हिरिरीने भाग घेत असत. या उपक्रमांचे वर्णन करू गेले तर प्रत्येक उपक्रमाचा आणि त्यातून मिळालेल्या धड्यांचा एकेक स्वतंत्र लेख होऊ शकेल.

असेच एका वर्षी या उपक्रमांच्या कालखंडात आमच्या बायोटेक्नोलॉजी विभागाने पर्यावरणसंबंधी एका महत्वाच्या विषयावर तज्ज्ञांना आमंत्रित करून त्यांच्याशी विद्यार्थ्यांना मोकळा संवाद साधायचा प्रयत्न केला होता. आमच्या महाविद्यालयात अधिकतर विद्यार्थी आदिवासी आणि शेतकरी कुटुंबातले असल्याने पर्यावरण हा साहजिकच त्यांच्या हृदयाच्या अगदी जवळचा विषय. आजूबाजूला सेंद्रिय शेतीचे चाललेले अनेक प्रयोग त्यांनी प्रत्यक्ष अनुभवलेले होते. अनेक पुरस्कार प्राप्त सेंद्रिय शेतीचे भीष्माचार्य भास्कर सावे यांचे प्रयोग काही थोड्या अंतरावर चाललेले त्यांनी पाहिले होते. आमच्या संस्थेच्या कोसबाडच्या कृषिविज्ञान केंद्रामध्ये थोर कृषितज्ज्ञ आणि नियोजन आयोगाचे सदस्य डॉ. जयंतराव पाटील यांची प्रेरणा आणि मार्गदर्शन आणि तेथील शास्त्रज्ञांचे सुरू असलेल्या प्रयोगांचा अनुभव सहजच घेता येण्यासारखा होता. विद्यार्थ्यांना फक्त या गोष्टींची जाणीव करून देणे गरजेचे होते. ती जाणीव झाली की ते या सर्व संसाधनांचा योग्य असा वापर करतील असा आम्हाला विश्वास होता. त्यासाठीच अशा मार्गदर्शक व्याख्यानाचे आयोजन केले जायचे. विद्यार्थ्यांचे आकलन उत्तम असले तरी त्यांना ते नीट शब्दांत मांडता येत नाही असे लक्षात आले. या गोष्टीवर काम करायला हवे हे लक्षात यायला आणि हा प्रसंग घडायला एकच गाठ पडली.

तज्ज्ञांचे व्याख्यान सुरू असताना अचानक आमच्या संस्थेच्या सचिवांचे आगमन झाले. ते असे अधूनमधून येत असत आणि विद्यार्थ्यांशी सहज संभाषण करत असत. या वेळी मात्र त्यांच्यासोबत अमेरिकेतून आलेल्या एक पाहुण्या होत्या

ज्यांना आमचे कोसबाड, बोर्डी, तलासरीचे युनिट बघण्याची उत्सुकता होती. या मॅडम अमेरिकेत वकिली व्यवसायात निष्णात होत्या असा त्यांचा परिचय करून देण्यात आला. त्यांना विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्याची केलेली विनंती त्यांनी मान्य करत विद्यार्थ्यांना कष्ट करणे किती आवश्यक आहे याबद्दल त्या बोलू लागल्या. तिथपर्यंत ठीकच होते, मात्र त्या पुढे आपली मुले कशी आळशी आहेत, त्यांना वाचायला नको, अभ्यास करायला नको, त्यांना आयते सर्व हवे असते, प्रयत्न करायचे नसतात, दूरदर्शन, चित्रपट यांच्या आहारी कसे सगळे गेले आहेत अशी टीका करू लागल्या. आपल्या देशातील विद्यार्थ्यांच्यात कुतूहल, स्वतंत्रपणे विचार करण्याची कुवत आणि क्षमता, प्रयोगक्षमता कशी अभावानेच आढळते यावर त्यांचे भाष्य सुरू होते. त्यामुळे संशोधनात आपण कसे कमी पडतो असे त्या सांगत होत्या.

वास्तविक आमची जवळपास सर्वच मुले ही आर्थिकदृष्ट्या मागास तसेच आदिवासी कुटुंबातील असल्याने शहरी विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत लागू होणारी कारणे त्यांच्या बाबतीत खरी नव्हती. घरी राहणारी जी मुले होती ती दुर्गम पाड्यांवर राहत, किमान पाच किलोमीटरची पायपीट करत ट्रेन अथवा बसने किंवा सायकलने प्रवास करत कॉलेज गाठत असत. आदिवासी मुलांची शासकीय किंवा खाजगी वसतिगृहे जवळ असली तरी त्यांचेही जीवन कष्टाचेच होते. एकदा सकाळी लवकर जेवून निघाली की या तरुण मुलामुलींना एकदम संध्याकाळचेच जेवण मिळायचे. त्यामुळे कष्ट काय असतात, भूक काय असते, ते या विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे माहित होते. विजेचा लपंडाव तर पाचवीला पूजलेला, दिवसातून नऊ-नऊ तासांचे लोड शेडिंग- कुठले दूरदर्शन आणि कुठले चित्रपट? वकील मॅडम बोलत होत्या आणि आमच्या विद्यार्थ्यांमध्ये चुळबुळ सुरू झाली. त्यांना जे सांगितले जात होते ते त्यांना अजिबात आवडत नव्हते, पटत नव्हते. शिक्षकांनाही कळेना की मुलांना शांत कसे बसवायचे. तेवढ्यात, एरवी अत्यंत शांत आणि संयमी असणारा एक विद्यार्थी उठून उभा राहिला. हा मुलगा घरातून असलेल्या शिक्षणाच्या विरोधाला झुगारून महाविद्यालयीन शिक्षण घेत होता. संध्याकाळी एका हॉटेलच्या रिसेप्शनमध्ये काम करून जेवण आणि फी व इतर खर्चाचे पैसे जमवत होता. तो तीव्र स्वरात म्हणाला, “मॅडम, माफ करा, आपण म्हणत आहात ते खरे असेलही कदाचित, परंतु एवढे खात्रीने सांगतो की आमच्यासारखा जर न्यूटन भुकेला-उपाशी असता ना तर त्याने गुरुत्वाकर्षण व त्याच्या नियमांचा विचार केला नसता, त्याने पटकन खाली पडलेले ते सफरचंद खाऊन टाकले असते. आमच्यात इच्छाशक्तीची कमतरता नाही, विचारशक्तीची नाही. आम्ही दुर्गम ठिकाणी वस्तीला असल्याने, जगापासून दूर असल्याने आम्हाला आमची ओळख निर्माण

करण्याची गरज आहे इतकेच. आमचे महाविद्यालय तशी संधी देते आहे, विविध स्पर्धांना पाठवते आहे, इंडस्ट्रीयल व्हिजिट आयोजित करते आहे वेगवेगळ्या अनुभवांची शिदोरी बांधून देत आहे. तुम्ही पाहाच काही वर्षांनी आम्ही विद्यार्थी काय काय करू शकतो ते! संधी आणि वेळ हवा आहे थोडा!” सभागृहात शांतता पसरली, वकील मॅडमने भाषण आवरते घेतले आणि पाहुणे पटकन निघून गेले. वातावरण तसे थोडे तंगच होते, पण मी आधीच्या वक्त्यांना पुढे सुरू ठेवण्याची खुण केली आणि सभागृहाबाहेर आले.

थोड्या वेळाने तो विद्यार्थी दबक्या पावलाने आणि अपराधी चेहऱ्याने मला भेटायला प्राचार्य कक्षात आला. त्याने माफी मागायला सुरुवात केली आणि मला म्हणाला, “मॅडम माझे चुकले, मी पाहुण्यांशी असे वागायला नको होते. आता सचिव सर तुम्हालाही रगावतील माझ्यामुळे. मी शांत बसायला हवे होते, पण त्यांचे बोलणे मला सहनच नाही झाले. बाहेरून येणाऱ्या लोकांना आमच्या रोजच्या जगण्यातल्या समस्या माहित नसताना आम्हाला उपदेश कसे करू शकतात याचा मला खूप रागही आला आणि वाईट याचे वाटले की आपल्याच देशातल्या लोकांना दुसऱ्या देशातल्या विद्यार्थ्यांचे इतके कौतुक का करावेसे वाटते? आमच्यात काय कमी आहे? मात्र तुम्हाला या घटनेचा त्रास तर नाही ना होणार याची मला काळजी वाटते आहे.” मी त्याची कशीबशी समजूत घातली आणि पाहुण्यांच्या जेवणाची व्यवस्था बघायला गेले. मीही थोडी अस्वस्थ होते की झालेल्या प्रसंगानंतर पाहुण्यांची प्रतिक्रिया काय असेल? आमच्या सचिवांना काहीतरी स्पष्टीकरण देण्यासाठी तोंड उघडले तर त्यांनी मला थांबवत म्हणाले, “अभिनंदन मॅडम!” माझ्या चेहऱ्यावर उमटलेले प्रश्नचिन्ह बघून ते म्हणाले, “अभिनंदन अशासाठी की तुमचे विद्यार्थी बोलायला, व्यक्त व्हायला शिकताहेत. हेच तर शिक्षणाने साधायला हवे आहे. हा कोण होता मुलगा जो एवढे स्पष्ट आणि धाडस दाखवत बोलला?” त्या मुलाची सर्व माहिती त्यांना सांगितली. पुढे भेट होत असे तेव्हा तेव्हा ते त्या मुलाची चौकशी करत. पदवी पूर्ण झाल्यावर त्या मुलाने राष्ट्रीय स्तरावरची प्रवेशपरीक्षा दिली, त्यात तो भारतात तिसरा आला, गोव्याला पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण करून दिल्लीला जाऊन पीएच.डी.ची पदवी संपादन केली आणि आता पोस्ट डॉक करण्यासाठी परदेशी गेला आहे. यात जमेल तशी महाविद्यालयाने व शिक्षकांनी त्याची आर्थिक मदतही केली. आज तो कॉलेजला विसरलेला नाही, भारतात आला की घरी जायच्या अगोदर कॉलेजमधल्या शिक्षकांना भेटतो. आजीमाजी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतो. आमच्या संस्थेच्या शतकपूर्ती कार्यक्रमात या माजी विद्यार्थ्याला खास आमंत्रित करून त्याचा सत्कार करण्यात आला. खरे तर एरवी या मुलाच्या वागण्याला उद्‌दटपणा समजून त्याला शिक्षा होण्याची

शक्यताच जास्त! मात्र तसे झाले नाही.

शिक्षणाने विचारांची स्पष्टता दिली पाहिजे. विद्यार्थ्यांमध्ये सांगोपांग विचार करण्याची कुवत निर्माण करून, ते तितक्याच निर्भीडपणे मांडायचे धाडस आणि प्रशिक्षण देणे हे शिक्षणाने साधले पाहिजे. इतरांचे ऐकून घेण्याचे औदार्यही जपले पाहिजे.

संस्थात्मक शिक्षणातून जे विषय विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत त्याची तजवीज संस्थेने पूरक अभ्यासक्रम आखून केली पाहिजे. कारण उत्तम व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण ही हिऱ्याला पैलू पाडताना त्या हिऱ्याचे कोन लक्षात घेऊन, त्याला कापतात किंवा तासतात तद्रूतच असते. हिऱ्याला सुंदरता त्याच्यातील दुर्मिळता आणि टिकाऊपणा यामुळे प्राप्त होते. तसेच

विद्यार्थ्यांला संस्थात्मक शिक्षणाच्या बरोबरीने कलाशिक्षण, व्यवसायशिक्षण, व्यक्तिमत्त्वविकास आज ज्याला सॉफ्ट स्किल्स म्हणतो अशी नव्वदहून अधिक कौशल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळे अभ्यासक्रम निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. प्रस्तावित राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० या तूनही विद्यार्थ्यांच्या अशाच सर्वांगीण विकासाची अपेक्षा व्यक्त केलेली आहे. त्याबद्दल पुढे येईलच. अन्यथा साहित्य, सङ्गीत, कलाविहीनः, साक्षात् पशुः पुच्छ विषाण हीनः।

– डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी

anjali.ptwrhdn@gmail.com

सुरेश वांदिले यांना मुंबई मराठी साहित्य संघाचा पुरस्कार

अ
भि
नं
द
न

सुरेश वांदिले यांना मुंबई मराठी साहित्य संघातर्फे देण्यात येणाऱ्या कै. मिलिंद गाडगीळ स्मृतिप्रीत्यर्थ, उत्कृष्ट बालसाहित्याचा पुरस्कार 'आम्ही स्मार्ट मुले' या कथासंग्रहासाठी अशोक बागवे यांच्या हस्ते प्रदान करण्यात आला.

यावेळी प्रतिभा बिस्वास, अशोक बेंडखळे आणि विजय साळवी

॥ग्रंथाली॥❖❖

शरद काळे यांची नवीन पुस्तके

चिंतन भाग ४, निसर्गरक्षण आणि नाट्यातून विज्ञानाकडे भाग ९, २ आणि ३

मूल्य ५०० रुपये
सवलतीत ३०० रुपये

मूल्य ३०० रु.
सवलतीत १८० रु.

मूल्य २०० रु.
सवलतीत १२० रु.

मूल्य २०० रु.
सवलतीत १२० रु.

मूल्य ३०० रु.
सवलतीत १८० रु.

विद्या प्रभू

बोलतो मराठी?

सत्तावीस फेब्रुवारी. मराठीभाषा दिन, मायमराठीचा जागर. लाभले आम्हांस भाग्य बोलतो मराठी जाहलो खरेच धन्य ऐकतो मराठी एवढ्या जगात माय मानतो मराठी...

कविवर्य सुरेश भट यांचं हे गीत ऐकताना मन भरून येतं. मराठी आपली मायबोली असल्याचा अभिमान वाटतो! पण पुढे काहीशी अपराधीपणाची जाणीव होऊन मी अन्तर्मुख होते! वाटतं, खरंच आपल्याला मायबोलीविषयी प्रेम आहे? अलीकडे आपण बोलतो, ऐकतो, ती खरंच आपली मायबोली मराठी आहे, की हिंदी, इंग्रजीचा अनुवाद वाटावा, अशी एक वेगळीच आधुनिक मराठी भाषा आपण बोलत आहोत? अमृताशी पैज जिंकणारी, आपली मराठी भाषा; पण तिच्या अलीकडच्या रूपाचे काही बेढब नमुने डोळ्यांपुढे सरकत राहतात.

“माझ्या मित्रानं माझी मदत केली, म्हणून मीही त्याची मदत केली” असं कोणी मराठी भाषक बोलतो तेव्हा ते हिंदी भाषेला अनुसरून असतं. कारण हिंदी भाषेच्या पद्धतीप्रमाणे ‘मेरे मित्रने मेरी मदत की इसलिए मैंने उसकी मदत की’ असं बोललं जातं. मात्र मराठीची तशी पद्धत नाही. मराठीत म्हणतात, ‘माझ्या मित्रानं मला मदत केली, म्हणून मी त्याला मदत केली.’

“त्याच्यासोबत जे घडतं आहे, ते ऐकून फार वाईट वाटतं” हे आणखी एक वाक्य. ते ‘वॉट इज हॅपनिंग विथ हिम...’चं शब्दशः मराठी भाषांतर असल्याचं स्पष्ट दिसतं. ‘या कार्यक्रमाला आपली उपस्थिती प्रार्थनीय आहे’, हे आणखी एक प्रचलित वाक्य; ते ‘युवर प्रेझेन्स इज रिक्वेस्टेड’ या इंग्रजी वाक्याचा मराठी अनुवाद आहे.

अलीकडे इंग्रजीच्या प्रभावानं ऊठसूट ‘शकणे’ या साहाय्यक क्रियापदाचा प्रयोग होताना दिसतो. पात्रता, कौशल्य, क्षमता इत्यादी अर्थ व्यक्त करताना मराठीत पूर्वीपासून ‘येणे’ या क्रियापदाचा प्रयोग होत आलेला आहे, जसं- ‘मला कानडी बोलता येतं; पण वाचता किंवा लिहिता येत नाही.’ ‘विनयला

गिटार उत्तम वाजवता येते’, हे आणखी एक वाक्य. परंतु अलीकडे मात्र इंग्रजी ‘कॅन (can)’ या साहाय्यक क्रियापदाच्या प्रभावानं ‘येणे’ऐवजी ‘शकणे’ क्रियापदाचीच चलती दिसते. त्यामुळे ‘मी कानडी बोलू शकतो; पण लिहू किंवा वाचू शकत नाही’ किंवा ‘विनय गिटार उत्तम वाजवू शकतो’ अशीच वाक्यं बोलली जातात. ‘कॅन यू स्वीम?’ या इंग्रजी वाक्याचं अचूक आणि सुयोग्य भाषांतर, ‘तुला/तुम्हाला पोहता येतं का?’ असं पाहिजे. ‘तू पोहू शकतोस?’ हे भाषांतर शब्दशः आणि व्याकरणदृष्ट्या बरोबर असलं तरी ते मराठीच्या धाटणीला धरून नाही. मराठीच्या पारंपरिक रचनेत ‘शकणे’ क्रियापद येत नाही. आपली जुनी पारंपरिक म्हण आहे, ‘नाचता येईना अंगर वाकडे’. नृत्य हे एक कौशल्य आहे, म्हणून तो आशय व्यक्त करण्यासाठी ‘नाचता येईना...’ असं म्हटलं आहे, ‘नाचू शकेना...’ असं म्हटलेलं नाही.

‘पकडणे’ हे आणखी एक क्रियापद. त्याचाही प्रयोग चुकीच्या पद्धतीनं किंवा अनाटायी होताना अनेकदा पाहायला मिळतो. इंग्रजीच्या प्रभावानं आता मराठीत ‘धरणे’ऐवजी ‘पकडणे’ क्रियापद वारंवार योजलं जाताना दिसतं. उदाहरणार्थ, आई आणि मुलगी रस्त्यानं चालल्या आहेत; आई मुलीला म्हणते, ‘मीना, ही माझी पिशवी पकड, मी फोन घेते.’ इथे ‘पकडणे’ क्रियेचा उपयोग चुकीचा आहे. ‘धरणे’ क्रियेचा प्रयोग केला पाहिजे; म्हणून, ‘मीना, ही पिशवी धर, मी फोन घेते’, असं बोलणं मराठीच्या वळणाला अनुसरून आहे. ‘धरण्याची क्रिया करताना वस्तू देणारा आणि घेणारा एकमेकांच्या जवळ असतात; पण वस्तू देणारा आणि ती घेणारा यांच्यात अंतर असतं तेव्हा वस्तू प्रत्यक्षपणे दुसऱ्याच्या हाती देता येत नाही, म्हणून देणारा ती हातातून फेकतो आणि दुसरा ती ‘धरत’ नाही, ‘झेळतो.’ (इंग्रजीत मात्र इथे ‘कॅच’ म्हटलं जातं.)

फलंदाजानं चेंडूवर फटका मारला की चेंडू आधी वर उडतो आणि मग खाली जमिनीवर पडून घरंगळत सीमारेषेकडे

जाऊ लागला की तेथील क्षेत्ररक्षक वेगानं चेंडूमागे धावतो आणि तो पकडतो (धरत नाही). चेंडू अस्थिर असून तो पुढे घरंगळत जात आहे, म्हणून क्षेत्ररक्षक चेंडूच्या दिशेनं धावत जातो आणि तो पकडतो. रस्त्यात एखाद्या बाईचं मंगळसूत्र खेचून चोर पळतो, तेव्हा त्याच्या मागे लोक धावतात आणि त्याला पकडतात. यावरून 'पकडणे' क्रियेचा प्रयोग कुठे योग्य ठरतो, हे ध्यानात येईल.

हे 'पकडणे' एवढ्यावरच थांबत नाही. 'धरणे' आणि 'पकडणे' या क्रिया समानार्थी नाहीत, पण त्यांना तसं समजून त्यांचा प्रयोग होताना दिसतो. मराठीत 'उपवास करणे', 'उपवास धरणे' असे शब्दप्रयोग आहेत. परंतु 'मी आज महाशिवरात्रीचा उपवास पकडला आहे', 'मी हमेशा एकादशीचा उपवास ठेवतो', असंही बोललेलं ऐकायला मिळतं. 'उपवास ठेवणे' हा शब्दप्रयोग हिंदी-उर्दूमधल्या 'रोजे रखना'वरून आला आहे. 'धावणे' आणि 'पळणे' या क्रिया सकृतदर्शनी समानार्थी वाटल्या तरी तशा नाहीत. संकटात सापडलेला माणूस 'धावा, धावा' असं मोठ्यानं ओरडून लोकांना मदतीला बोलावतो. घराला आग लागली असेल तर आजूबाजूचे लोक घरातील लोकांना 'पळा पळा' असा इशारा देतात.

भाषा संस्कृतीचे वाहन असते, तसंच अनेकदा ती संस्कृतीचं अंगही असते. कोणत्याही भाषेची घटना, तिचा शब्दसंग्रह हे विशिष्ट संस्कृती, विशिष्ट समाजाच्या सवयी आणि कल्पना यांना प्रकट रूप देतात. शब्दांना त्यांच्या कोशातील अर्थापेक्षा अधिक असा एक सांस्कृतिक अर्थ असतो. शब्द माणसांच्या जीवनातून, संस्कृतीतून आलेले असतात. म्हणून भाषांतरानं त्यांचा केवळ रूक्ष अर्थ मनात उतरेल, त्याला त्या भाषेचा अस्सल, स्वाभाविक स्वाद असणार नाही. हिंदी भाषक 'कसम खातात' तर आपण मराठी भाषक शपथ घेतो. आपण कोणाच्या घरी गेलो असता तिथून परत जातानाही 'येतो' म्हणतो आणि तसं म्हणणं आपल्या संस्कृतीला अनुसरून असल्यानं ते बरोबरही असतं.

परवा एका नातेवाईकांकडे गेले होते. एक दिवस तिथं राहिले. तेव्हा घरची मुलगी टेबलापाशी खुर्चीवर बसून अभ्यास करत होती. मध्येच ती आईला म्हणाली,

"ममी, ते रॅकवरचं बुक दे ना!" ममीनं एक बुक काढून तिच्या हाती दिलं, तेव्हा मुलगी म्हणाली, "अगं, हेवालं नव्हे, तेवालं, ते वरचं मोठं वालं."

दुसरीकडे मुलगा कपाटात आपले कपडे शोधत होता. हवा तो शर्ट त्याला सापडेना, तेव्हा तो म्हणाला, "ममी, माझा रेडवाला शर्ट कुठे भेटत नाही, कुठे ठेवलास?"

या संवादातील 'हेवालं', 'तेवालं', 'रेडवाला' हे शब्दप्रयोग 'धिस वन', 'दॅट वन', 'रेडवन' या इंग्रजी शब्दसमूहांची मराठी भाषांतरं आहेत. मराठीत ती अगदी विचित्र,

बेंगरूळ वाटतात! पाहुण्यांकडच्या एक दिवसाच्या वास्तव्यात माझ्या ध्यानी आलं, की इंग्रजी माध्यमात शिकणाऱ्या आपल्या मुलांचं अनुकरण करत मोठी माणसंही त्यांच्यासारखंच मराठी बोलू लागली आहेत! खरं तर, त्यांनी मुलांच्या बोलण्याकडे लक्ष देत त्याचं मराठी बोलणं सुधारायला मदत करायला हवी.

मराठी बोलण्याचे आणखीही काही धेडगुजरी नमुने ऐकायला मिळतात. एखादी मराठी बाई म्हणते, "दुकानदारानं ढेर सान्या साड्या दाखवल्या; पण मला एकही पसंत आली नाही!"

कोणी कॉलेज युवक सांगतो, "आज रिझल्ट लागला. मला सगळ्या विषयात चांगले मार्क भेटले."

एकदा टीव्हीवर एक डॉक्टर सांगत होते, "कावीळ या रोगात... ही लक्षणं पाहायला भेटतात. त्या रोगावरचं... हे औषध कुठल्याही मेडिकल स्टोरमध्ये सहज भेटू शकेल."

टीव्हीवर बातम्यांत एकदा एक वृत्तनिवेदिका सांगत होती, "दोन गटांत बाचाबाची झाल्यानं मोठी दंगल उसळली, म्हणून पोलिसांनी संचारबंदी जी आहे, ती लागू केली आहे."

"राहुल गांधी जे आहेत, त्यांनी कन्याकुमारी ते काश्मीर अशी भारतजोडो यात्रा सुरू केली आहे."

रोजच्या बोलण्यात अँड, सो, बट, बिकॉझ, बिकॉझ ऑफ, लिसन, वेट असे इंग्रजी शब्द वारंवार येत राहतात. माय मराठीच्या लेकरांकडूनच अशा नमुन्याची मराठी ऐकली की भोवळ येते!

इंग्रजीच्या अवास्तव प्रेमामुळे किंवा तिच्या अंधानुकरणानं आपल्या संस्कृत आणि मराठी शब्दांचेही उच्चार इंग्रजीसारखे करणं आम्हाला अधिक प्रतिष्ठेचं वाटू लागलं आहे. मी दररोज 'योगा' (Yoga) करतो, हे वाक्य त्याचंच उदाहरण. प्राचीन भारतीय आयुर्वेदाचार्य 'पतंजली'. त्यांचीच नाममुद्रा धारण करणारी 'पतंजली' ही विख्यात आयुर्वेदिक औषधकंपनी. पण इंग्रजीच्या प्रेमामुळे तिचे 'पतांजली' असं विकृत उच्चारण होऊ लागलं आहे. टीव्हीवर बातम्यांत एक वृत्तनिवेदिका सांगत होती, 'औरंगाबादचं नाव बदलून आता ते 'छत्रपती सांबाजीनगर' असं करण्यात आलं आहे. मराठी 'मालाड'चं 'मलाड' आणि 'वान्द्रे'चं 'बॅन्ड्रा' आपण कधीच करून टाकलं आहे.' 'सायन'मध्ये कधी आपलं मराठमोळं 'शीव' होतं हेही कुणाला आठवेनासं झालंय. इंग्रजी लेखनातली मराठी नामंही आता 'रामा सेड टू दशरथा' अशी चुकीची उच्चारली जाऊ लागली आहेत. मराठी विशेषनामं इंग्रजीसारखी उच्चारणं आम्हाला प्रतिष्ठेचं वाटू लागलं आहे का? तसं असेल तर ती नामं धारण करणाऱ्या त्या व्यक्तींचा तो अपमानच आहे. असं करताना आपण आपलं स्वत्वही सोडत आहोत, याचंही भान आम्हाला उरलं नाही!

इंग्रजी शासनकाळात इंग्रजांना भारतीय भाषांचं पुरेसं

ज्ञान नव्हतं, बहुधा म्हणूनच त्यांनी लोकांची नावं आपल्या सोयीनुसार लिहिली. त्यामुळे बंगाली बंधोपाध्यायचं झालं, 'बॅनर्जी', चट्टोपाध्यायचं झालं, 'चॅटर्जी' आणि ठाकूरचं 'टागोर' झालं. मात्र, आपल्या मूळ नावाहून वेगळी झालेली, बिघडलेली ही इंग्रजी वळणाची नावं बंगाली बांधवांनी आजवर तशीच धारण केली आहेत!

इंग्रजीचे अस्सल उच्चार मराठीत यावे, यासाठी आम्ही दक्ष आहोत, म्हणून मराठीत 'अँ' आणि 'ऑ' या दोन नवीन स्वरांची भर घातली गेली. 'अ'वर चंद्रकोर देऊन 'अँ' आणि 'आ'वर चंद्रकोर देऊन 'ऑ' या दोन नवीन स्वरांची निर्मिती झाली. त्यामुळे आता अॅपल, अॅडव्होकेट, ऑगस्ट, ऑफिस इत्यादी इंग्रजी शब्दांचे उच्चार मराठीत योग्य प्रकारे करता येऊ लागले. परंतु मराठीत च, छ, ज, झ यांसारखी काही व्यंजनां आहेत. त्यांचे दोन वेगवेगळे उच्चार होतात. ही व्यंजनां तालव्य आहेत, तशीच ती दन्ततालव्यही आहेत, त्यांचा योग्य उच्चार केला नाही, तर शब्दाचा अर्थ वेगळा होतो, उदाहरणार्थ-

(१) जग (ज्यग) - सृष्टी, विश्व

जग - जिवंत राहा.

(२) चल - (च्यल) - हालचाल करणारा

चल - निघ, चालू लाग.

तरीही वरील व्यंजनांच्या अचूक उच्चारांसाठी त्यांच्या लेखनात काही सोय केलेली दिसत नाही.

इंग्रजीच्या अतिहव्यासामुळे आमची स्वभाषेशी असलेली नाळ तुटत चालली आहे. आमची स्वभाषेविषयीची अनास्था आणि कमालीचं दुर्लक्ष या गोष्टी याला कारणीभूत आहेत. 'इंग्रजी भाषा ही जगाच्या ज्ञानाकडे उघडणारी खिडकी आहे', असं म्हणतात. ते मान्य केलं तरी खिडक्या हवेत बांधता येत नाहीत, त्यासाठी आधी मजबूत घर बांधावं लागतं. इंग्रजी ही जागतिक दर्जाची आणि ज्ञानसमृद्ध भाषा आहे. मुलांनी ती शिकायला हवी, आणि आपण त्यांना ती शिकवायला हवी. मात्र त्यांची मायबोली मराठी त्यांना चांगली लिहिता-वाचता आणि बोलताही आली पाहिजे. तिच्याशी त्यांची नाळ कदापी तुटू देऊ नये. आपल्याच मातृभाषेशी त्यांचा संबंध तुटला तर आपल्या देशात राहूनही ती परकी होतील. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुलांच्या कित्येक पालकांना आपल्या मुलांना नीट मराठी वाचता-बोलता येत नाही, हे सांगण्यात धन्यता वाटू लागली आहे.

'भाषा पालटे काही अर्थ वाया जात नाही', असं रामदासांनी म्हटलं. आपण कसंही बोललो, तरी दुसऱ्याला ते कळतं आहे ना, मग झालं तर, असाही एक मतप्रवाह काही आधुनिक सुशिक्षितांतही आढळतो. मग याच मताचा आधार घेत, आपण इंग्रजी लिहिलं, बोललं तर चालेल? इंग्रजी वाक्यरचना, शब्दांचं स्पेलिंग मला वाटेल, जमेल तसं केलं तर

चालेल? विचार, भावना, कल्पना यांचं वहन करणं हे भाषेचं प्रमुख उद्दिष्ट असलं तरी प्रतिभावंतांनी आणि विचारवंतांनी तिचं स्वाभाविक सौंदर्य, शरीरसौष्टव आणि अस्सल साजबाज यांनाही महत्त्व दिलं आणि तिचं वेगळेपण जपत तिला सुंदर शोभिवंत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मराठीत कोणी चुकीचे शब्दप्रयोग, वाक्यरचना करत असेल तर जाणकारांनी तिकडे लक्ष वेधायला हवं, चुका टाळायला हव्या. तसं झालं नाही, तर चुकीचे शब्दही बरोबर समजून पुढे चालत राहतील, रुजतील आणि रूळून जातील, मग ते बदलता येणार नाहीत. परोक्ष, अपरोक्ष, राजीनामा, सुमारे यांसारखे काही शब्द त्यांच्या मूळ अर्थाच्या अगदी विरुद्ध अर्थाने मराठीत रूढ झाले आहेत, त्याला कारण आपलं अक्षम्य दुर्लक्ष!

भाषा आणि जीवन यांचा संबंध फार निकटचा असतो. नवनवीन ज्ञान-विज्ञान, तंत्रज्ञान, नवीन विचार, कल्पना येत असतात आणि त्यानुसार नवीन शब्दही आपल्याकडे येत असतात. ते आत्मसात करत भाषा समृद्ध होत पुढे जात राहते. इतर प्रगत भाषांशी संपर्क ठेवूनच कोणतीही भाषा आपली प्रगती करत असते. मराठीनं आतापर्यंत अरबी, फारसी, पोर्तुगीज, इंग्रजी इत्यादी विदेशी भाषाभगिनींकडून शब्द घेतले, तेही अगदी मराठीचेच वाटावे, इतके तिच्यात बेमालूम मिसळून गेले आहेत. आठ-दहा मैलांच्या अंतरावर भाषा बदलते, तशी काही वर्षांच्या काळातही ती बदलत, घडत असते. तरी मूळची भाषा, तिची धाटणी या गोष्टी तशाच असतात; पण अलीकडे तिचं वळण, मराठीपण हरवतं आहे, असं वाटतं. एखाद्या भाषेत रूळलेले, तिच्याशी एकजीव झालेले घटक, रचना केवळ नव्याच्या हव्यासापायी काढून टाकलं तर ती भाषाच कमकुवत होईल. एखादी भावना, कल्पना व्यक्त करण्यासाठी आपल्या भाषेत आशयसंपन्न शब्द, वाक्यप्रचार असतानाही केवळ नावीन्यासाठी त्या जागी इंग्रजी किंवा हिंदीची भाषांतरित शब्दावली वापरणं योग्य वाटत नाही. पूर्वी कोणी दूर गावाला, बऱ्याच दिवसांसाठी जात असे, तेव्हा निरोपाचे शब्द असत, 'सांभाळून राहा, जिवाला जप, पत्र पाठव' इत्यादी. त्या जिव्हाळ्याच्या शब्दांनी निरोप देणाऱ्याचं आणि जाणाऱ्याचं हृदय भरून यायचं, डोळे पाणावायचे. आता त्या भावभरल्या शब्दांची जागा 'काळजी घ्या' (टेक केअर) या शुष्क शब्दांनी घेतलेली दिसते. इथे मला एका जुन्या हिंदी चित्रपटातील गीताच्या काही ओळी आठवतात-

"मेरा जूता है जपानी

ये पतलून इंग्लिस्तानी

सर पे लाल टोपी रूसी

फिर भी दिल है हिंदुस्तानी।"

इतर भाषांतून शब्द घेतले तरी मराठीचं मराठीपण जपायलाच हवं. बोलताना इंग्रजी शब्दांचा, वाक्यांचा अतिवापर,

भाषांतरित रचना, अनावश्यक क्लिष्ट कर्मणीरचना यांचा वापर टाळायला हवा. इंग्रजीतून घेतलेल्या शब्दांची अनेक वचनं, सामान्यरूपं इत्यादी मराठी पद्धतीनंच केली पाहिजेत, उदाहरणार्थ, 'पेन'चं अनेकवचन 'पेने (पेनं)' असं पाहिजे ('पेन्स' असं नको.) तसंच त्याचं सामान्यरूप. 'पेनाने' असं हवं, (पेननं असं नको.)

कित्येक ज्ञात-अज्ञात बाया-बाप्यांनी, साधुसंतांनी मराठीचं लालनपालन केलं, तिला वाढवलं, घडवलं. प्रतिभावंतांनी आपल्या शब्दांची वस्त्रप्रावरणे आणि उत्तम साहित्यकृतींची आभूषणं तिच्यावर चढवली आणि तिला सजवली. कसदार आणि समर्थ अशी आपली माय मराठी; पण आज तिची काय स्थिती आहे? विज्ञान, अर्थव्यवस्था, राज्यकारभार, न्यायव्यवस्था यात मराठी दिसत नाही. मराठी माध्यमाच्या शाळाही रोडावत चाललेल्या मराठीच्या लेकरांची स्वभाषेविषयी अनास्था, बोलताना इंग्रजी शब्दांचा अतिवापर, हिंदी-इंग्रजीचे अनुवाद वाटावे, अशी मराठी वाक्यं, चुकीचे शब्दप्रयोग, इंग्रजी वळणाच्या बोजड कर्मणीरचना यांमुळे

मराठीचं रूप आता बेढब वाटू लागलं आहे. कोणतीही भाषा वाढते-फुलते, बहरते ती तिच्या सर्व क्षेत्रांतील सततच्या आणि योग्य वापरानं, तिच्या विषयीच्या खऱ्याखुऱ्या प्रेमानं आणि अभिमानानं.

कवितेत पुढे सुरेश भट यांनी म्हटलं आहे-

ही मराठी आमच्या नसानसांतून, मनामनांतून वाहते आहे. झाडापेडांत, पानानफुलांत, शेतशिवारात ती डोलते, दरवळते आहे. मात्र शेवटी ते म्हणतात-

'पाहुणे जरी असंख्य पोसते मराठी
आपुल्या घरात हाल सोसते मराठी
असे कितीक खेळ पाहते मराठी'

मराठी भाषादिन साजरा करून, भाषणे देऊन, मराठीची गौरवगीतं जाऊन आणि मिरवणुका काढून मराठीचे हाल खरेच संपतील ?

- विद्या प्रभू

भ्रमणध्वनी : ९५०३३६३९२१

॥ ग्रंथांश ॥ ❖ ॥

वाटचाल सहा दशकांची

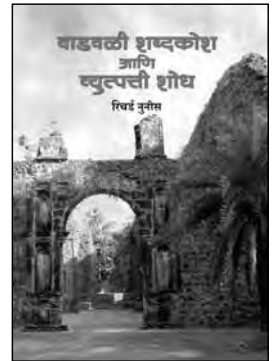
डॉ. अलीमिया परकार

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

वाडवळी शब्दकोश आणि व्युत्पत्ती शोध

रिचर्ड नुनीस

मूल्य १००० रुपये
सवलतीत ६०० रुपये

ऊर्जापुराण

शशिकांत धारणे

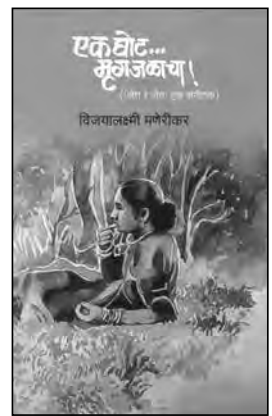
मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

एक घोट... मृगजळाचा!

(‘जैत रे जैत’ एक संगीतक)

विजयालक्ष्मी मणेरीकर

मूल्य २०० रुपये
सवलतीत १२० रुपये

संजीवनी खेर

वेदना ते नोबेलपुरस्कार

ज्या काळात तुमच्या प्रत्येक हालचालीवर नव्हे तुमच्या प्रत्येक श्वासावरच सरकारी नजर असते तेव्हा लोक कसे जगत असतील ह्याची कल्पनाही करणे अवघड. वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर जराही आंच येऊ लागली की आपण कासावीस होतो. अशा वेळी चक्क तुमच्या घरातल्या लोकांबद्दल, नवऱ्याबद्दलही पोलिसांना माहिती देण्यासाठी दबाव येऊ लागतो तेव्हा जिणं किती असह्य असेल यांची झलक आपल्याला हेर्टा म्युलरचे साहित्य वाचले की समजते. तिचं साहित्य मराठीत उपलब्ध नाही. तिची एकच हिंदीत आलेली कादंबरी दिसली. तिनं लिहिलं जर्मन भाषेत. तिच्या मुलाखती वा भाषणंदेखील जर्मनमध्येच आहेत. त्यामुळे तिला समजून घ्यायचं तर सबटायटलवरच अवलंबून राहावं लागतं. तिच्या इंग्रजीत अनुवादित लेखनाचा धांडोळा घ्यावा लागतो. तिच्या लेखनाला पार्श्वभूमी आहे ती चौसेस्क्यू ह्या क्रूर हुकूमशाहाच्या काळाची. स्वतःवरच जणू पाळत ठेवावी लागावी असा हा काळ. संपूर्ण युरोपात दडपशाहीचं वातावरण होतं. हे मूळचे अत्यंत धनाढ्य कॅथलिक शेतकरी कुटुंब परिस्थितीच्या फेऱ्यात अडकून चक्क भिकेला लागलं. वडिलांनी नाझींच्या सुरक्षा विभागात काम घेतलं, तर त्यामुळे आईला पाच वर्षं रशियन छळछावणीचा भीषण अनुभव घ्यावा लागला. घरीदारी असल्या गोष्टीचीच चर्चा असे. ती रोमानीयन जर्मन होती. तिचे सारे लेखन हे सामाजिक, कौटुंबिक, राजकीय परिवेशात घडलेल्या घटना व त्यातून निर्माण झालेल्या भीषण हालअपेष्टांनी भरलेले जीवनदर्शन आहे. तिच्या लेखनातून आनंदाचे, उत्साहाचे क्षण शोधावे लागतात.

तिच्या जीवनदर्शी लेखनाला २००९ मध्ये जगातील सर्वोत्कृष्ट लेखनाचे नोबेल परितोषिक मिळाले. १७ ऑगस्ट १९५३ रोजी तिचा जन्म बनात प्रांतात झाला. इथे जर्मन लोक अल्पसंख्य होते. तिचे आजोबा ही श्रीमंत व्यापारी नि जमीनदार शेतकरी होते. कम्युनिस्ट सत्तेने सारे हिरावून घेतले. जप्त केले.

हेर्टा म्युलर

दुसऱ्या महायुद्धात तिचे वडील आपणहून नाझी सैन्यात भरती झाले ही बाब हेर्टाला अत्यंत त्रासदायक नि वैचारिकदृष्ट्या चुकीची वाटत होती. त्यावरून दोघांचे तीव्र मतभेद होते. त्याकाळात त्यांना कैद झाली आणि युद्धकैदी म्हणून ब्रिटनमध्ये राहावे लागले. सुटकेनंतर ते ट्रक ड्रायव्हर म्हणून काम करत राहिले, पण अखेर अतिव्यसनाने त्यांचा मृत्यू झाला. लेखिका आपल्या आईशी भावनिकदृष्ट्या खूप जवळ होती.

अल्पसंख्य असणे म्हणजे जणू गुन्हा होता. बनात हा रोमानिया, अॅस्ट्रो-हंगेरी आणि जर्मनी अशा भागांना जोडणारा भाग. पण त्या भागातील लोकांना आत्यंतिक त्रास सोसावा लागला. रशियाच्या ढासळत्या मजूरतासामुळे रखडत चाललेल्या वस्तूंच्या कमतरतेमुळे बनातमधील लोकांना जबरदस्तीने नेऊन रशियात कष्ट उपसावे लागले. स्त्रियांना तर अमानवीय शारीरिक त्रासांना तोंड द्यावे लागले. हेर्टानेदेखील अनन्वित हाल सोसले.

त्यांचे वर्णन मी देईनच पण त्या आधी तिला मिळालेल्या आणि सेन्सॉरशिपचा काच सोसलेल्या लेखनाला मिळाली पारितोषिके पाहू.

रॉसविथ पुरस्कार १९९०, क्लीस्ट प्राइज १९९४, अरीस्टीयन प्राइज १९९५ आणि १९९८ साली 'द लँड ऑफ ग्रीन प्लम्स' मिळाले. ह्या कादंबरीला आंतरराष्ट्रीय 'इम्पक डब्लिन लिटररी अवॉर्ड' मिळाला. ह्या कादंबरीत रोमानीयन लोकांवर लादलेल्या जाचक गुलामीच्या त्रासाचे, हालाखीचे चित्रण आहे. रशियाच्या दडपशाहीची विदारक माहिती जगासमोर आली. २००६ वुर्थ प्राइज फॉर युरोपीयन अँड वॉलटर क्लेव्हर पुरस्कार आणि २००९ मध्ये 'द हंगर एंजल'साठी फ्रान्सचा वर्फेल ह्युमन राईट्स पुरस्कार मिळाला. ह्याच वर्षी तिला जगातील सर्वात मानाचा साहित्यिक नोबेल पुरस्कार मिळाला. तिच्या आणि ज्या भागात जर्मन भाषक अल्पसंख्य होते तेथील लोकांचा संघर्ष लेखनात टिपला. साम्यवादी राजवटीने केलेले अनन्वित अत्याचार जगासमोर मांडले.

तिचे बालपण समृद्धीच्या आठवणीत गेले. प्रत्यक्षात तिला पोटासाठी गुरे चरायला नेणे भाग होते. परंतु प्रज्ञावान माणूस संकटाचे संधीत कसे रूपांतर करतो हे हेर्तामुळे कळते. ती गायी घेऊन रानात चरायला नेता असे तेव्हा ढगांना, झाडांना ती वेगवेगळी नावे देत असे. एखादे

कल्पनिक कथानक रचत असे. फुले, रान, प्राणी तिचे सहचर बनत. कल्पनाशक्ती त्या रिकाम्या वेळात बहराला येत असे. थोडी मोठी झाल्यावर ती जवळच्या शहरातील शाळेत गेली. जर्मन भाषक शाळेत तिचे शिक्षण झाले. इथे ती रोमानियन भाषाही शिकली. पण तिथून मोठ्या शहरात गेल्यावर आपण रोमानियन नीट शिकलेलो नाही ह्याची तिला जाणीव झाली. जेव्हा तिने टीमिओरा येथील विद्यापीठात प्रवेश घेतला. तिला जाणवले की भाषेच्या कारणाने इथेही भेदभाव आहेच. तिने जर्मन भाषा नि रोमानियन साहित्य हे विषय घेतले. तिथे तिने 'ऑक्सिओन्ज बनात' नावाच्या साहित्यिक गटातील काहींशी मैत्री केली. त्यात सर्व विचारधारांच्या मित्रमैत्रीणी होत्या. कुणी हुकूमशाहीचे समर्थकही होते. तोवर तिने गंभीरपणे लेखन सुरू केलेलं नव्हते. तेथील तरुणही जर्मन भाषक अधिक होते त्यांनी एका जाहीरनामा प्रसिद्ध केला होता. त्यात त्यांनी आपण राजकारणात भाग घेणार नाही, वैयक्तिक अनुभव आणि विचारांचा हा मंच असेल असे जाहीर केले होते. तरीही संशय

येऊन कम्युनिस्ट पोलिसांनी ह्या गटाला राष्ट्रविरोधी घोषित केले. त्यातील काहींना अटक केली. सतत झडत्या घेऊन त्यांच्या सामानाची पुस्तकांची नासधूस केली. काहींना तुरुंगात डांबले. काहींच्या घराच्या झडत्यासत्र सुरू झाले. दहशतीचा हा राजमार्ग होता. प्रत्येकावर संशय घेऊन तो वा त्यांचे मित्र कसे देशविरोधी कारवाया करत आहेत असे आरोप होऊ लागले. साहजिकच कॉलेजने काहींना काढून टाकले. हा लेखिकेने जवळून घेतलेला अनुभव. त्यानंतर तिने रीतसर त्या गटात प्रवेश घेऊन दडपशाहीविरोधात आवाज उठवायला आरंभ केला. तिने आणि तिच्या मित्रांनी अनेक बाबतीत लेखन केले पण ते प्रकाशित करायचा विचारही त्यांनी केला नाही. पदवी मिळाल्यावर तिचा संघर्ष अधिक तीव्र झाला. तिला एका कंपनीत भाषांतराचे काम मिळाले. त्या कामाबरोबरच तिने तिथे येणाऱ्या पाहुण्यांवर आणि सहकाऱ्यांवर नजर ठेवावी आणि रिपोर्ट करावा असे सांगितले गेले. भाषांतर करीन पण इतर काही करणार नाही असे सांगताच तिला नोकरीवरून काढले गेले.

सर्वच बाबींवर पोलिसांचे लक्ष होते याचा अनुभव तिला विद्ध करून गेला होता. तिला कधीही रस्त्यात थांबवले जाई. तिची उलटतपासणी करायची म्हणून एखाद्या एकाकी जागी नेऊन तिला घाणेरड्या शब्दांत तू नोकरी नाही तर वेश्या व्यवसाय करतेस असे आरोप करत. आम्ही तू ज्यांच्याशी

सेक्स केलेस त्यांना बोलावून आणून. साक्ष घेऊ. लांछनास्पद बोलून घाणेरडे काही जबरदस्तीने खायला घालत. उलटी येईस्तोवर कांदे नि मीठ देत आणि लाथ मारून बाहेर हाकलून देत. ओळखपत्र काढून घेत. तू आत्महत्या केलीस असे जाहीर करू सांगत. पण तिच्या ऑफिशियल फाइलमध्ये काही लिहिलेले नव्हते.

रोमानिया सोडल्यावर तिची मैत्रीण जेनी हीच तिची जिवाभावाची सखी होती. एकदा जेनीच्या घरात तिला तिचे अनेक पासपोर्ट दिसले. ती चक्रावली. आपली मैत्रीण नक्की कोणतं काम करते. जेनीला कॅन्सर होता. ती हेर्तावर लक्ष ठेवायचं काम करत होती. ती कुठे जाते, काय खरेदी करते, कोणाला भेटते. इत्यादी. त्यानंतर हेर्ताला तिच्या फ्लॉटची डुप्लिकेट चावी मिळते, हायकमिशनचे क्रमांक मिळतात. तिला धक्काच बसतो. यांचा अर्थ ही मैत्रीण सुरुवातीपासूनच आपल्यावर पाळत ठेवून होती. मैत्री हा एक बहाणा होता!

आईने तिच्या कथा वाचल्या तेव्हा ती म्हणाली होती,

की ही अगदी असेच घडत होते. आईची माया तिला क्षणोक्षणी जाणवायची. नोबेल स्वीकारताना तिने उल्लेख केलाय की आईला सवय होती की लेक घराबाहेर पडली की ती तिला विचारत असे रुमाल घेतलास? कधी ती मुद्दाम विसरत असे. मग आई आणून देत असे, वा हेर्ता परत घरात जाऊन हातात रुमाल घेऊन आईला दाखवत असे. वास्तविक किती लहानशी घटना आहे. पण तिने तसे विचारणे ही लेकीची किती काळजी आहे हे दाखवत असे. तो रुमाल हे आईच्या ममत्वाचे प्रतीक होते आणि ती सतत आपल्याबरोबर असल्याची भावना तिच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती.

तिच्या दोन भाषांच्या अभ्यासात रोमानियनमध्ये बर्फ पडत असेल तर ते अश्रु असतात तर जर्मनमागे त्या छोट्या घंटा असतात. किणकीणणाऱ्या. तारा निखळला तर तिच्या भाषेत कुणी निवर्तल्याची खूण असते तर जर्मनमध्ये तारा निखळताना काही इच्छा पूर्तीसाठी व्यक्त केली जाते. आपण दोन दृष्टिकोनांच्या नव्हे तर दोन भिन्न जगाच्या भाषांत व्यक्त होतोय असं ती म्हणते. तिच्यावर परिणाम करणाऱ्या गोष्टीत रोमानियन ग्रामीण लोक संगीत तिथल्या मातीतून येते आणि त्यातून व्यक्त होणाऱ्या भावना खूप सुंदर आहेत.

तिच्या साहित्यिक पूर्व पतीसह तिने अनेक साहित्यिक संघर्षांत भाग घेतला. अभिव्यक्तिस्वातंत्र्यासाठी दोघांनी लढा दिला. तिला त्याच्यासह बर्लिनला जाऊ दिले नव्हते. त्यासाठीही तिला खूप पत्रव्यवहार करावा लागला आणि १९८७ साली तिला परवानगी मिळाली. दोघांनी तिथे लेक्चर म्हणून काम केले. तेथील विद्यापीठात तिला अनेक सन्माननीय पदे मिळाली. कामाची दखल घेतली गेली.

तिच्या लिखाणात तिने काल्पनिक कथा रचल्या आहेत. कुठेही विशिष्ट राजकीय पक्षाच्या यंत्रणांचा उल्लेख केलेला नाही. 'पासपोर्ट' ह्या कादंबरीत क्रूरकर्मा निकोलाय चौसेस्क्यू यांचा कथानकात कुठेही शब्दातून वावर नाही तरी तो ठाईठाई जाणवतो. तिला नोबेल देऊन २० वर्षांपूर्वीच संपलेल्या साम्यवादी दडपशाहीतील घटनांना वाचकांसमोर ठेवले आहे. हे क्रौर्य, अमानवीयता, भयाचे वातावरण जगासमोर आणायचे धैर्य

दाखवणाऱ्या म्युलरला पुरस्कार देऊन माणसाच्या जगण्याला अर्थ दिला आहे.

तिच्यासारख्या छळाला सामोऱ्या गेलेल्या अनेकांच्या ऑफिशियल फायली कोऱ्या ठेवण्याची खबरदारी राजकीय संस्थांनी घेतलेली होती. त्यामुळे भविष्यात असे काही घडले होते हेच खोटे ठरू शकते. ही चलाखी हेर्ता म्युलरसारख्या विलक्षण धाडसी साहित्यिकेमुळे धुळीला मिळाली आहे. विदारक सत्य जगासमोर आले आहे. तिची 'फॉक्स वॉज एव्हर हंटर', 'ए वॉर्म पोटेटो इज वॉर्म बेड', 'द गार्ड टेक्स अ कॉब', 'हंगर अँड सिल्क', 'इन अ ट्रॅप', 'द डेव्हिल इज सिटींग इन द मिरर' अशी अनेक पुस्तके लोकांना जागे करायचे काम करत आहेत.

निष्कासितांच्या वेठबिगारीमुळे अमानुष काम कराव्या लागणाऱ्या हजारो नव्हे तर लाखोंच्या यातना जगासमोर आल्या. कविमित्र ऑस्कर आणि तिच्या आईच्या वेदना तिने टिपून ठेवल्या होत्या त्या 'हंगर एंजल'मध्ये प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. आईचे पहिले दर्शन आठवले तरी म्युलर शहारते. आईची पहिली आठवण एका वृद्ध दिसणाऱ्या, डोक्यावरचे सर्व केस भादरलेल्या स्त्रीने जवळ घेणे ही आहे. छोटी हेर्ता घाबरली होती. पण आईच्या स्पर्शाने ती सावरली. त्या काळच्या स्त्रियांना जे भावनिक-लैंगिक अत्याचाराला तोंड द्यावे लागले ते वाचले तरी माणूस आणि एकाधिकारशाही किती अत्याचार करू शकते ह्यांचे दर्शन होते. ही बदलण्याची गरज ते प्रथम लोकांसमोर येणे गरजेचे आहे. तेच काम अशा लेखिका करतात आणि जग सावध होते.

<https://www.youtube.com/watch?v=puWlaCys7iU>

– संजीवनी खेर

sanjeevanikher@gmail.com

ग्रंथाभि

राहामुग
रवींद्र शोभणे

शहामुग

रवींद्र शोभणे

मूल्य ३०० रुपये

सवलतीत १८० रुपये

विज्ञानधारा व आरोग्ययात्रा यशस्वी होण्यासाठी पुढील संस्थांचे सहकार्य मोलाचे होते जिल्हावार ठिकाणे

- चिपळूण – लोकमान्य टिळक स्मारक वाचनमंदिर, घरडा इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, वैष्णो व्हिजन, भावार्थ
- रत्नागिरी – रत्नागिरी (जिल्हा) नगर वाचनालय, वैष्णो व्हिजन
- नागपूर – विदर्भ साहित्य संघ, विज्ञान भारती विदर्भ प्रदेश मंडळ, कवितेचे घर
- चंद्रपूर – सरदार पटेल महाविद्यालय, विज्ञान भारती विदर्भ प्रदेश मंडळ, कवितेचे घर
- अमरावती – शोध प्रतिष्ठान, विज्ञान भारती विदर्भ प्रदेश मंडळ, राज्य शिक्षक संघ
- कऱ्हाड – शिक्षण मंडळ कऱ्हाड, छत्रपती शिवाजी उद्यान ग्रुप व एन्व्हायरो फ्रेंड्स नेचर क्लब
- कोल्हापूर – लक्ष्मी सिव्हिल इंजिनियरिंग सर्व्हिस प्रायव्हेट लिमिटेड, मराठी विज्ञान परिषद गडहिंग्लज विभाग, जनस्वास्थ्य दक्षता समिती
- जळगाव – के.सी.ई. सोसायटी ओजस्विनी कला महाविद्यालय, भवरलाल अँड कांताबाई जैन फाऊंडेशन, जैन इरिगेशन सिस्टिम्स लिमिटेड, खान्देश कॉलेज एज्युकेशन सोसायटी, रेडिओ मनभावन, स्वामी विवेकानंद कनिष्ठ महाविद्यालय, सोहम् डिपार्टमेंट ऑफ योग अँड नॅचरोपथी, मू.जे. महाविद्यालय, ए.टी. झांबरे माध्यमिक विद्यालय, ओरीऑन स्टेट बोर्ड इंग्लिश मिडियम स्कूल
- धुळे – धोंडो शामराव गरूड जिल्हा वाचनालय
- अहमदनगर – पेमराज सारडा महाविद्यालय
- नाशिक – ग्लोबल व्हिजन स्कूल, एम.एस. एज्युकेशन सोसायटी
- नवी मुंबई – नवी मुंबई महानगरपालिका, प्रा. माणिकराव कीर्तने वाचनालय, साहित्यमंदिर सभागृह

दिवाळीनिमित्त ग्रामीण संस्था/वाचनालयांना दिवाळी अंक संच आणि पुस्तकांची भेट देण्यासाठी देणगीदारांचे उत्स्फूर्त सहकार्य

२५ शाळा, ५० वाचनालये यांना ५० पुस्तके व २६ अंक भेट देण्यात आलेत.

त्यासाठी डॉ. स्मिता निखिल दातार, प्रा. सुहासिनी कीर्तिकर, अविनाश फडके, मृदुला भाटकर, विनायक गवांदे, वसंत वसंत लिमये, रमेश कुलकर्णी, मोहन टांकसाळे, उषा शशिकांत तांबे, यशवंत मराठे, अनुराधा गोरे, डॉ. अलका मांडके, महेश कोतूरकर, मीना सचिन गोगटे, सुधीर निरगुडकर, डॉ. यशवंत इंगळे, मोहन काळे, भालचंद्र मुधोळकर, अमोल केरकर, मोहन गोरे, श्रीहर्ष फेणे, राजीव श्रीखंडे, सुधा हजूरबाजार-तुंबे, प्रकाश अंबोरे, अँड. संजीव सावंत, डॉ. घनश्याम बोरकर यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले.

प्रातिनिधिक संच भेट मुंबई महानगरपालिकेचे शिक्षणाधिकारी राजेश कंकाळ यांना अशोक नायगावकर यांच्या हस्ते देण्यात आली.

रेणुका श्रीखंडे

Women and Political Power in Maharashtra (A Brief Historical Review)

by Neelima Bhave

नीलिमाताई भावे या अभ्यासू, सिद्धहस्त लेखिका आहेत. वेगवेगळ्या साहित्यिक शैलीतील त्यांची २८ पुस्तके प्रकाशित झालेली आहेत. त्यातील ३ पुस्तके साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेली आहेत.

Inking Innovations चे आनंद लिमये यांनी प्रकाशित केलेले नीलिमाताईंचे 'Women and Political Power in Maharashtra' हे इंग्रजी पुस्तक संशोधनपर ऐतिहासिक पुस्तक आहे. ३८६ पानांच्या या पुस्तकात नीलिमाताईंनी तीन वेगवेगळ्या संशोधनप्रकल्पांचे संकलन केलेले आहे. यामध्ये महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या क्रमाने येणाऱ्या तीन कालखंडांचा समावेश आहे. हे तीन कालखंड म्हणजे सतराव्या शतकातील शिवकाल, अठराव्या शतकातील पेशवाईचा काळ आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा अक्बल इंग्रजी काळ. या अक्बल इंग्रजी काळाला ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या शासनाचा काळ असेही आपण म्हणू शकतो. या तीनही प्रकल्पांचा केंद्रबिंदू मात्र जवळजवळ सारखाच आहे आणि तो म्हणजे क्रमाने येणाऱ्या पण वेगवेगळ्या राजसत्तांच्या काळातील स्त्रियांचे समाजातील स्थान. या अडीचशे वर्षांच्या कालावधीत महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास सत्तापालटाच्या टप्प्यांनी घडत गेलेला आहे. हे टप्पे राजकीय स्वरूपाचे असले तरी सत्तापालटांचे परिणाम सामाजिक जीवनावरही झालेले आहेत.

नीलिमाताईंनी या पुस्तकात या काळातील स्त्रियांचे जीवन, त्यांचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आयुष्य, त्यांनी केलेली उल्लेखनीय कामगिरी यांचा आढावा घेतलेला आहे. राजकीय सत्तांतराचा आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीवर होणारा परिणाम आणि त्या परिणामामधून स्त्रियांच्या परिस्थितीत आणि स्त्रियांच्या 'स्व'विषयक जाणिवेत घडून येणारे बदल आपल्याला या पुस्तकातून नीलिमाताई दाखवतात.

प्रथम दर्जाच्या मूलभूत संपर्कसाधनांच्या आधारे घेतलेला हा आढावा कधी व्यापक दृष्टिकोनातून तर कधी संक्षिप्त

स्वरूपात असला तरी तो निःपक्षपातीपणे घेतलेला आहे. त्या त्या काळात घडलेल्या घटना आणि कार्यरत असलेल्या व्यक्ती यांचे वर्णन करताना या काळातल्या स्त्रियांनी वेगवेगळ्या परिस्थितीमध्ये घेतलेल्या पुढाकारावर नीलिमाताई आपले लक्ष केंद्रित करतात.

सतराव्या शतकातील शिवकालाची माहिती देताना नीलिमाताई राजकीय आणि सामाजिक स्थितीबद्दल आपल्याला सांगतात. या काळातील स्त्रियांविषयी सांगतांना नीलिमाताई पुढीलप्रमाणे त्यांचे वर्गीकरण करतात.

१. निजामशाही कुटुंबातील स्त्रिया, २. आदिलशाही कुटुंबातील स्त्रिया, ३. मोगल कुटुंबातील स्त्रिया, ४. भोसले कुटुंबातील स्त्रिया, ५. शस्त्र घेऊन लढाईत उतरलेल्या स्त्रिया, ६. मालमतेचा सांभाळ करणाऱ्या स्त्रिया, ७. धार्मिक संस्थांवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या स्त्रिया, ८. वादविवाद-तंटे यावेळी साक्ष देण्यासाठी बोलावल्या जाणाऱ्या स्त्रिया, ९. समाजातील

सामान्य स्तरातील स्त्रिया.

या काळातील महत्त्वाची बाब म्हणजे शिवाजीमहाराजांनी कायम स्त्रियांचा आदर केलेला दिसतो तसेच त्यांची स्त्रियांविषयीची भूमिका अत्यंत न्यायाची होती, हेही कळते.

अठरावे शतक म्हणजे पेशवाईचा काळ. या काळात व्यक्तिशः ज्या स्त्रियांनी आपला सामाजिक, राजकीय ठसा उमटवला त्यांच्याविषयी नीलिमाताई सांगतात. त्या स्त्रिया म्हणजे...

कोल्हापूर आणि साताऱ्याच्या ताराबाई भोसले; शाहूच्या तीन राण्या- विरुबाई, सगुणाबाई, सकवारबाई; कोल्हापूरच्या जिजाबाई भोसले; नागपूरच्या दर्याबाई भोसले; उमाबाई दाभाडे; दर्याबाई निंबाळकर; लक्ष्मीबाई आंगरे; लक्ष्मीबाई शिंदे; राधाबाई पेशवे; अनुबाई घोरपडे; गोपिकाबाई पेशवे; आनंदीबाई पेशवे; सगुणाबाई पेशवे; गंगाबाई पेशवे

या काळाचे वर्णन करताना शिवकालीन स्त्रिया आणि पेशवेकालीन स्त्रिया यांना मिळणाऱ्या वागणुकीत कसा फरक पडत गेला याचे विश्लेषण नीलिमाताई करतात.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा काळ म्हणजे अव्वल इंग्रजी काळ. येथे नीलिमाताई राजकीय आणि

प्रशासकीय बदल, आर्थिक आणि सामाजिक बदल, स्त्रियांची समाजातील स्थिती उद्धृत करतात. तसेच, राजेशाही आणि थोर घराण्यातील स्त्रिया, दाफळे सरदार कुटुंबातील स्त्रिया, सावंतवाडीच्या राणी दुर्गाबाई, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, ग्वाल्हेरच्या बायजाबाई शिंदे यांच्याविषयीही आपल्याला माहिती मिळते.

प्रत्येक काळातील स्त्रियांची आणि एकूण राजकीय, सामाजिक स्थितीची माहिती दिल्यानंतर आपल्याला नकाशाही पाहायला मिळतो. पहिला नकाशा आहे शिवकालीन महाराष्ट्राचा, दुसरा आहे पेशवेकालीन महाराष्ट्राचा आणि शेवटी आहे संयुक्त महाराष्ट्राचा.

ही सर्व माहिती कुठून मिळाली याचे सर्व दाखले नीलिमाताई पदोपदी देतात. हे पुस्तक संशोधनपर असले तरी एकूण वाचकांना रस वाटेल असेच त्यांचे लिखाण आहे. त्यांच्या ओघवत्या व अभ्यासपूर्ण शैलीमुळे हे पुस्तक अतिशय वाचनीय झाले आहे.

– रेणुका श्रीखंडे

renukashrikhande@gmail.com

॥ ग्रंथांश ॥ ❖ ॥

प्रमोद नारायणे यांना विदर्भ साहित्य संघाचा पुरस्कार

अ
भि
नं
द
न

‘मी पॉझिटिव्ह आलो’ या ग्रंथालीद्वारा प्रकाशित प्रमोद नारायणे यांच्या पुस्तकाला विदर्भ साहित्य संघ, नागपूरचा ‘अण्णासाहेब खापर्डे स्मृती लेखन पुरस्कार’ प्राप्त झाला. विदर्भ साहित्य संघाच्या सभागृहात आयोजित पुरस्कार वितरण समारंभात केंद्रीय रस्ते व वाहतूकमंत्री नितीन गडकरी यांच्या प्रमुख उपस्थितीत विदर्भ साहित्य संघाचे विश्वस्त डॉ. चंद्रशेखर मेश्राम यांच्या हस्ते हा पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. याप्रसंगी विदर्भ साहित्य संघाचे अध्यक्ष प्रदीप दाते, ९० व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. अक्षयकुमार काळे, अमळनेर येथे होणाऱ्या ९७ व्या अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष डॉ. रवींद्र शोभणे उपस्थित होते.

शरद काळे

जैविक टाकाऊ पदार्थापासून जलद खतनिर्मिती का व कशी?

निसर्गात वाढणाऱ्या सर्व वनस्पती या अन्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण असतात. स्वतःला लागणारे खाद्य त्या बनवतातच, शिवाय प्राणिसृष्टीसाठी अन्नाची निर्मिती त्याच करतात. वनस्पती याच पृथ्वीवरील प्राथमिक आणि मुख्य अन्नदात्री आहेत. काही प्राणी प्राणिभक्षक असले तरी ज्या प्राण्यांचे भक्षण ते करतात, त्यांचे पोषण वनस्पतींवरच होत असते.

प्रकाशसंश्लेषणाची प्रक्रिया

सजीवसृष्टीतील सर्वांनाच ऊर्जेसाठी अन्नाची गरज असते. हे अन्न तयार करताना वनस्पती सौरऊर्जा, कार्बन डायऑक्साईड आणि पाणी यांचा वापर करून ग्लूकोज बनवतात. अन्नसंश्लेषणासाठी जी मूलद्रव्ये आवश्यक असतात ती वनस्पतींची मुळे जमिनीतून शोषून घेतात.

सजीवसृष्टीला आवश्यक असलेली मूलद्रव्ये

कार्बन	कॅल्शियम	मॉलिब्डेनम
ऑक्सिजन	पोटॅशियम	कोबाल्ट
नायट्रोजन	सोडियम	निकेल
फॉस्फरस	बोरॉन	क्रोमियम
सल्फर	सिलिका	कॉपर
क्लोरीन	झिंक	हायड्रोजन
आयोडीन	लोखंड	मॅग्नेशियम
फ्लुओरिन	कोबाल्ट	मॅंगनीज

या सर्व मूलद्रव्यांचे चक्र म्हणजेच आपले जीवनचक्र असते. प्रत्येक सजीवाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या शरीरात जितकी मूलद्रव्ये असतात, ती सर्व निसर्गात परत जातात. यालाच पुनर्चक्रांकन असे म्हणतात. पदार्थांच्या अविनाशित्वाचा नियम आणि पुनर्चक्रांकन हे परस्परपूरक आहेत. पदार्थांच्या अविनाशित्वाच्या नियमानुसार या विश्वात कोणताही पदार्थ नव्याने निर्माण होत नाही किंवा नाश पावत नाही. फक्त त्याच्या स्वरूपात बदल होत असतो.

आदिमानवाने कंदमुळे व प्राण्यांची शिकार करून स्वतःची भूक भागवण्याचा प्रयत्न केला. त्यात तो यशस्वी झाला. पुढे त्याला समूहाने राहण्याची गरज भासली व त्यासाठी त्याने नदीकाठी किंवा जिथे ताजे पाणी मिळेल अशा सरोवराच्या किंवा तळ्याच्या काठी राहण्यास सुरुवात केली. अन्नाचा सतत पुरवठा मिळवण्याच्या दृष्टीने त्याने शेती सुरू केली.

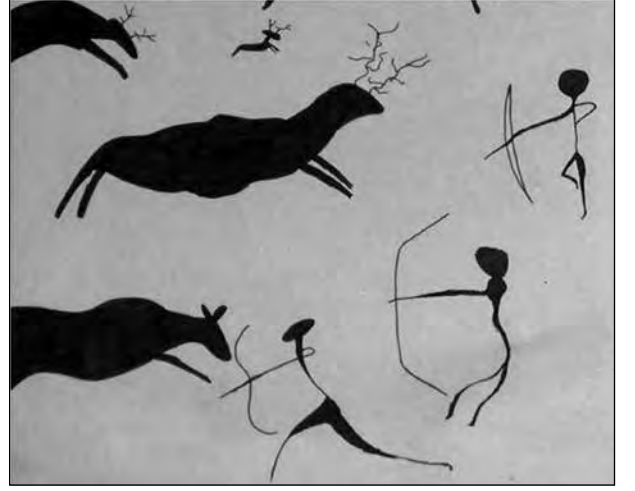
पुढे लोकसंख्या वाढू लागली, तसतशी माणसाची वसतिस्थाने वाढू लागली व पृथ्वीवर विविध ठिकाणी मानवी पाऊलखुणा उमटू लागल्या. शेतीमध्ये सुधारणा होत गेल्या व विविध पिके, फळझाडे, भाज्या विकसित होऊ लागल्या. काही ठिकाणी शेतीसाठी अनुकूल अशी अतिशय सुपीक जमीन होती. विशेषतः नदीकाठी गाळ वाहात येऊन सुपीकता वाढू लागली. पुढे पाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला, तेव्हा धरणे बांधून मानवाने तो सोडवण्याचा प्रयत्न केला. तो बऱ्यापैकी यशस्वी झाला.

विशेषतः विसाव्या शतकापासून विज्ञानाच्या प्रगतीचा वेग वाढला. मानवाने विज्ञानातील विविध शोधांचा वापर करून आपले जीवन अधिकाधिक सुखी व आरामदायक बनवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले. विद्युतऊर्जा मिळवण्यासाठी विविध माध्यमांचा आणि इंधनांचा वापर त्याने सुरू केला. याबाबतीत जमिनीत किंवा समुद्रात खोलवर सापडणारे कच्चे तेल, कोळसा, लाकूड आणि आण्विक ऊर्जेचा वापर वाढीस लागला.

हे सर्व होत असतानाच टाकाऊ पदार्थांची निर्मिती वाढली. लोकसंख्या मर्यादित होती तेव्हा या पदार्थांचा प्रश्न भेडसावणारा नव्हता. परंतु वाढत्या लोकसंख्येमुळे गेल्या पाच-सहा दशकांमध्ये हा प्रश्न अतिशय उग्र झाला आहे. त्यात माणसाच्या जीवनगुणवत्तेचा दर्जा वाढत राहिला. त्यामुळे विविध उपकरणे वापरात येऊ लागली. स्वयंपाकघरात आमूलाग्र बदल झाले. टाकाऊ पदार्थांना कचरा असे संबोधण्याची मोठी चूक आपण केली. त्यामुळे कचऱ्याच्या प्रश्नाने अक्राळविक्राळ स्वरूप धारण केले.

या कचऱ्यात अन्नाचा आणि अन्न बनवताना उपयोगी नसलेल्या वनस्पतींच्या भागांचा वाटा मोठा होत होत आता ५० टक्क्यांहून अधिकच झाला आहे. दर माणशी कमीत कमी २०० ग्रॅमपर्यंत हा ओला कचरा रोज निर्माण होतो. त्यात गुंतागुंत वाढली ती वापरा आणि फेका यासाठीच बाजारात आलेल्या सिंगल युज प्लास्टिकची! घरात निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याची जबाबदारी आपली आहे, हे कुणी सांगितलेच नाही!

त्यामुळे शहरांमध्ये मोठाच प्रश्न निर्माण झाला आहे. ह्या कचऱ्याच्या विल्हेवाटीची जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या गळ्यात आली. हा कचरा गोळा करून तो गावाबाहेर नेऊन टाकणे हा त्यावर उपाय होता! त्यामुळे डम्पिंग क्षेत्राची वाढ होऊ लागली. गेल्या पाच दशकांमध्ये या प्रश्नांची तीव्रता वाढू लागली. डम्पिंगचा त्रास होणाऱ्या परिसरात आंदोलने होऊ

जीवाश्मइंधने जाळल्यामुळे पृथ्वीच्या गर्भातील कार्बन डायऑक्साइड मुक्त होऊन त्याचे हवेतील प्रमाण वाढत राहते व त्यातून जागतिक तापमान वाढत राहते.

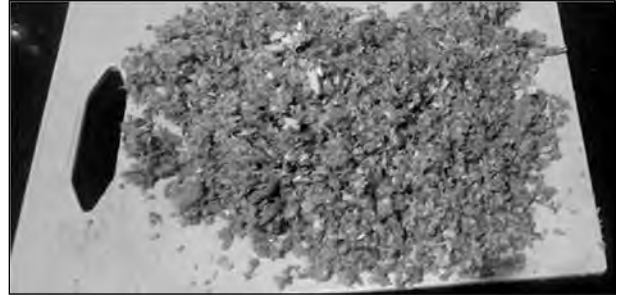
लागली! जैविक कचऱ्याच्या प्रमाणात वाढ झाल्यामुळे मिथेनची अनियंत्रित निर्मिती होऊ लागली. जागतिक तपमानवाढीत त्याचा मोठा वाटा आहे. ह्या कचऱ्याचे वैज्ञानिक पद्धतीने पुनर्चक्रांकन करण्याची गरज सन २००० पर्यंत कुणालाच वाटत नव्हती!

या कचऱ्याचे वैज्ञानिक पद्धतीने पुनर्चक्रांकन करण्याची गरज वैज्ञानिकांच्या लक्षात आली. स्रोतांच्या अक्षयतेसाठी ते अतिशय महत्त्वाचे आहे, ह्याची चर्चा सुरू झाली. मग त्यावर उपाय शोधण्यास सुरुवात झाली. नागरिकशास्त्राचे धडे देण्यात आपला देश कमी पडतोय हे समजले, पण उमजले मात्र नाही! त्यामुळे सामान्य नागरिक आजही या बाबतीत अगदीच उदासीन आहेत. हे आम्ही का करायचे? हाच प्रश्न समाजातील सर्व स्तरांवर विचारला जातो! सुशिक्षितवर्गातही याबाबतीत अगदीच अनास्था असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते! राजकीय इच्छाशक्ती आणि प्रशासनाचा पाठिंबा हा प्रश्न सोडवण्यासाठी मिळत नाही ही वस्तुस्थिती विदारक आहे.

अन्नाच्या व प्लास्टिक कचऱ्यासमवेत इलेक्ट्रॉनिक टाकाऊ पदार्थ, रासायनिक टाकाऊ पदार्थ, पॅकिंगसाठी वापरल्या जाणाऱ्या गोष्टी, जुनी पादत्राणे, जुने व फाटलेले कपडे, बांधकामातील प्रमाणावर निर्माण होत असलेला कचरा यांची भर पडत जाऊन डम्पिंगचा भस्मासुर प्रचंड पसरत चालला. त्यामुळे हवेचे, पाण्याचे आणि जमिनीचे मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होत चालले आहे. आपल्या २०० ग्रॅम ओल्या कचऱ्यामुळे जागतिक तापमानात वाढ होते, याची फिकीर कुणालाच नाही! सांगून शिकवूनही त्यात फरक पडत नाही ही खेदाची बाब आहे. डम्पिंगवर निर्माण होणारा मिथेन आणि अतिशय मोठ्या प्रमाणात पसरणारी दुर्गंधी थांबवलीच पाहिजे!

अन्न टाकून देण्याचे प्रमाण आपल्या देशात खूप जास्त आहे आणि ते खरेच खूप लाजिरवाणे आहे. अन्न टाकून देऊन आपण आईचा किंवा पत्नीचा, शेतकऱ्यांचा आणि पृथ्वीचा अपमान करतो याची जाणीव अगदी लहानपणापासून करून देण्याची गरज आहे. अन्न टाकून देण्याचे प्रमाण शून्य करता आले तर देशातील २० टक्क्यांहून अधिक कचरा निर्माणच होणार नाही. फळांच्या साली व खराब झालेली फळे, भाज्यांचे नको असलेले भाग म्हणजे कोबीची वरची पाने, कांद्याची व बटाट्याची साले, वांग्याची देठे, कोथिंबीर, मेथी, पालक यांचे निरुपयोगी भाग, मांसाहारी पदार्थांचे टाकाऊ भाग, लिंबाच्या पिळलेल्या फोडी, कढीलंबाची वापरून झालेली पाने, खराब झालेले धान्य व धान्यांची खराब झालेली पीठे इत्यादी गोष्टींचे खत सहजपणे करता येते.

‘शून्य कचरा घर’ ही संकल्पना वास्तवात आणणे शक्य आहे. त्यासाठी घरातून खाण्यायोग्य गोष्टी वाया जाणार नाहीत याची दक्षता घ्यावी लागेल. घरातील ओला कचरस्रोत मिक्सरमधून बारीक करून त्याचे खत बनवणे सोपे आहे. घरात

गाजराच्या सालीचे खत करायचे आहे

त्या खड्ड्यात मिक्सरमध्ये बारीक केलेली गाजराची साले किंवा इतर जैविक अपशिष्ट मिक्सरमधून बारीक करून टाकावीत

बारीक केलेली गाजराची साले किंवा इतर जैविक पदार्थ खताशी एकरूप करावीत. मिक्सर वापरताना कोरडे भांडे वापरावे व पाण्याचा वापर करू नये.

खड्डा करण्यासाठी बाजूला केलेले खत पृष्ठभागावर अशा रितीने पसरावे की त्यातील गाजराच्या सालीचा अंशही नजरेस दिसणार नाही. खताच्या बादलीवर झाकण ठेवू नये. ठेवायचेच असल्यास जाळीचे झाकण ठेवावे. बादली उन्हात ठेवू नये कारण प्लास्टिक ठिसूळ होते.

साधारण २४ ते ३६ तासांत कुठलीही दुर्गंधी नसलेले व हाताला न चिकटणारे खत तयार होते. रोज घरात निघणाऱ्या जैविक कचऱ्याचे खत केले तर पर्यावरणाला मोठीच मदत होऊन निसर्गाची अक्षयता अबाधित राहील.

खताच्या बादलीला तळाशी ०.५ मिलिमीटर व्यासाची २०-२५ छिद्रे करून त्यावर नारळाच्या शेड्यांचा २ जाडीचा थर पसरावा. बारीक चाळलेले २ ते ३ किलो सेंद्रिय खत त्यावर पसरून थोडेसे घरी केलेले ताक त्यावर शिंपडावे. आता ही बादली रोजच्या वापरासाठी सिद्ध झाली. शक्य असल्यास अशा दोन बादल्या तयार करून एकआड एक दिवस वापराव्यात.

एका बाजूला खत सरकवून थोडा खड्डा निर्माण करायचा

ज्यांना हे करणे शक्य नसेल, तिथे गृहनिर्माण संस्थेमार्फत हे खत बनवता येईल. अगदी मोठ्या प्रमाणात जिथे जैविक कचरस्रोत निर्माण होतो, तिथे निसर्गरूप जैववायू प्रकल्पांची योजना करता येईल.

घरगुती जैविक स्रोताचे खतात रूपांतर करण्याची सोपी पद्धत
प्रत्येक घरात दर महिन्याला ५ ते २० किलो उत्तम सेंद्रिय खत तयार होऊ शकते.

गृहनिर्माण संस्थेच्या आवारात सर्वांनी मिळून हा प्रकल्प राबवला तर दुर्गंधीचा त्रास न होता त्या संस्थेतील सर्व जैविक कचरस्रोताचे रूपांतर खतात करता येईल.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेने यासाठी मदत केंद्राची व्यवस्था करून लोकांना योग्य मार्गदर्शन करण्यासाठी तज्ज्ञांची नियुक्ती करावी. त्या मदतकेंद्रात खतपरीक्षण करून कचरा गोळा करण्याऐवजी खत गोळा करावे.

या खताचे वाटप आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांना केले तर देशातील जमिनीचा कस नक्कीच वाढेल व त्याचा प्रत्यक्ष फायदा कृषिक्षेत्राला होईल.

जैविक कचरस्रोतांची काळजी घेतल्यावर कोरड्या असलेल्या टाकाऊ गोष्टींची काळजी घेणे अगदी सोपे असेल.

दुधाची पिशवी कापताना तिचा कोपरा न कापता ती कात्रीने उघडली व दूध काढून घेतल्यावर धुऊन-वाळवून ठेवली तर तिला वास येत नाही. महिन्याभराच्या पिशव्या, इतर वेष्टने, किराणामालाच्या पिशव्या इत्यादी, एकत्र ठेवून पिशवी भरल्यावर त्या कचरावेचक व्यक्तींना दिल्या तर त्यांना त्यासाठी पैसे मिळतील. हा स्रोत डम्पिंगवर न जाता पुनर्चक्रांकनासाठी जाईल.

स्थानिक स्वराज्यसंस्थेने यासाठी कचरावेचकांना संघटित स्वरूपात कामे नेमून दिली तर या सर्व कामात सुसूत्रता येऊन शून्य कचरा ही कल्पना वास्तवात आणता येईल.

कोपरा न कापता दुधाची व सॉस, केचअप, शाम्पू यासारख्या गोष्टींची पाकिटे उघडून ती रिकामी झाल्यावर धुऊन ठेवली तर पर्यावरणासाठी त्याचा खूप मोठा फायदा होईल.

महाराष्ट्रात रोज एक कोटीच्या आसपास दुधाच्या व दह्याच्या पिशव्या विकल्या जातात. म्हणजे रोज एक कोटी प्लास्टिकचे कोपरे पर्यावरणात जातात. त्यांचे रूपांतर मायक्रो प्लास्टिकमध्ये होऊन ते अन्नसाखळीत येऊ शकतात.

फोटोत दाखवल्याप्रमाणे पिशवी उघडली तर हे सर्व टाळता येईल.

– शरद काळे

sharadkale@gmail.com

निरुपयोगी किंवा नको असलेल्या गोष्टी एकत्र ठेवून त्या आठवड्यातून एकदा कचरावेचकांच्या हाती दिल्या तर त्यांना कोरड्या व दुर्गंधीमुक्त वस्तू हाताळून, चांगले काम करून रोजीरोटी मिळू शकेल. मुख्य म्हणजे या सर्व गोष्टी डम्पिंग यार्डवर जाणारच नाहीत.

कचरामुक्त वसुंधरा

हे स्वप्न साकार करण्यास मदत करणार ना तुम्ही?

किरण येले

समाजात वावरणारा उदयोन्मुख समीक्षक विश्वनाथ साठे

ईक्षा म्हणजे दृष्टी. आणि समतोल दृष्टीने साहित्यकृतीकडे पाहणे म्हणजे समीक्षा. आज मराठी साहित्यक्षेत्रात अनेक तरुण कविता लिहिताना दिसतात, कथा लिहिताना दिसतात, ललित लेख, नाटक लिहिताना दिसतात. परंतु समीक्षा हा वाङ्मयप्रकार अतिशय किचकट, वेळखाऊ आणि प्रसिद्धी न देणारा असल्याने या वाङ्मयप्रकाराकडे जायला तरुण साहित्यिक तयार नसतात. समीक्षा वाङ्मयप्रकार तौलनिक अभ्यास, सम्यक दृष्टी, तात्त्विक बैठक आणि गंभीर चिंतन याची मागणी करतो. किंबहुना या साऱ्या प्राथमिक अटी आहेत.

विश्वनाथ साठे हे एक असे नाव आहे जे या अटीशीर्ती पाळत गेली काही वर्षे समीक्षेचा अभ्यास करत आहेत. दि.पु. चित्रे, रा.भा. पाटणकर, वा.ल. कुलकर्णी, म.ना. अदवंत, प्र.न.जोशी, गंगाधर गाडगीळ, सदा कऱ्हाडे, गंगाधर पानतावणे, स.रा. गाडगीळ, गंगाधर पाटील, नरहर कुरुंदकर, अविनाश आवलगावकर, ल.रा. नसीराबादकर, रमेश आवलगावकर, आ.ह. साळुंखे हे विश्वनाथ साठे यांचे आवडते समीक्षक आहेत.

विश्वनाथ साठे हे मूळचे बुलडाणा जिल्ह्याचे असून त्यांनी दोन वर्षे मराठी पत्रकारिता केली आहे. त्यांनी २०१६ ते २०१८ या दोन वर्षे त्यांनी नेहरू युवा केंद्र पुणे या भारत सरकारतर्फे चालवण्यात येणाऱ्या तरुणांसाठीच्या अभियानात योगदान दिले आहे. काश्मिरी युवा आदानप्रदान संस्कृतिक कार्यक्रमामाच्या आयोजनात त्यांनी सलग चार वर्षे सहभाग नोंदवला आहे. जम्मूकाश्मीरच्या खोऱ्यातील मुलांसोबत दहशतवादविरोध आणि राष्ट्रीयता या १५ दिवसांच्या चर्चाशिबिरासाठी त्यांनी सलग चार वर्षे कार्य केले आहे. तसे Tribal Youth Exchange program या कार्यक्रमात सलग चार वर्षे त्यांनी नक्षलवादी विभागातील तरुणांसाठी व्यक्तिमत्त्व विकास आणि राष्ट्रीयता या विषयावर कार्य केले आहे. त्यानंतर विधानसभा लोकसभा निवडणुकीत आयुक्त कार्यालयात काम केले आहे. गेली काही वर्षे ते अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्रातील वैचारिक लेखन : एक

विश्वनाथ साठे

अभ्यास (कालखंड- १९८९ ते २०२०) गाईड - प्राचार्य. डॉ. भाऊसाहेब वि. गमे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ अंतर्गतया प्रबंधावर काम करित असून येत्या वर्षात त्यांचा प्रबंध सादर होईल. आजवर त्यांचे एकही पुस्तक प्रकाशित झाले नसले तरी त्यांना उदयोन्मुख युवा पुरस्कार, बेस्ट लीडरशिप अवार्ड (केंब्रिज पुणे) युथ लीडरशिप अवार्ड (नेहरू युवा केंद्र युवा व क्रीडा मंत्रालय भारत सरकार) युवा सन्मान (नेहरू युवा केंद्र युवा व क्रीडा मंत्रालय भारत सरकार), संविधान सन्मान (नेहरू युवा केंद्र, युवा व क्रीडा मंत्रालय भारत सरकार) इंडिया राईड पुरस्कार (निष्फा, पुणे) अशा अनेक पुरस्कारांनी गौरवण्यात आले आहे.

अशा या हुशार तरुण समीक्षकाला कायमस्वरूपी नोकरी अभावी प्रतिकूल परिस्थितीत जगावे लागत आहे. लवकरच एखाद्या महाविद्यालयात त्यांचे अध्यापन सुरू होवो ही शुभेच्छा.

मराठी साहित्यात लवकरच त्यांची सुरुवात एका प्रबंधाने होणार आहे, ती यशस्वी होवो या शुभेच्छेसह त्यांनी लिहिलेला एक लेख सोबत देत आहोत.

मराठी साहित्यातील आंतरविद्याशाखीय साहित्यप्रवाह

प्रास्ताविक -

मराठी साहित्य हे मुळात एका प्रवाहापासून निर्माण झालेले नसून विविधांगी विचारप्रवाहातून तयार झालेले आहे. कारण भारतवर्षातील सामाजिक, आर्थिक, नैतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, वैज्ञानिक, राजकीय, सांस्कृतिक आदी प्रवाहांचा प्रभावकारी विचार मराठी साहित्यनिर्मितीप्रक्रियेमागे हजारो वर्षांपासून आहे. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातल्या मराठी साहित्याच्या लिखित प्रती आणि तत्कालीन धार्मिक विचारसरणीचा लेखाजोखा प्रस्तुत काळाच्या साहित्यामध्ये सापडतो. (लीळाचरित्र, अविनाश आवलगावकर, सायन पब्लिकेशन, पुणे, पृ. क्र. ४५) लीळाचरित्रातल्या सामाजिक घटना तत्कालीन धार्मिक स्थित्यंतरांच्या तसेच सामाजिक चलनवलनाच्या वास्तवाचे प्रकटरूप म्हणून याकडे पाहता येते. सामाजिक स्थित्यंतराची विविधरूपे लीळाचरित्रातल्या घटनाप्रसंगातून अभ्यासायला मिळतात. लीळाचरित्राचा असा दृष्टीकोन ठेवून अभ्यास केला, की मराठी साहित्याच्या आजवरच्या सगळ्या निर्मितीप्रक्रियेचा आणि त्यामागील विचारप्रवाहांचा वैविध्यपूर्ण आलेख आपल्याला मांडता येईल. कारण माहितीतंत्रज्ञान प्रसार-प्रचार संप्रेषण, आदान-प्रदान वाढल्याने भाष्य, सांस्कृती, साहित्यधोरण बदल घेत आहेत व भाषाही बदलते धोरण आखत आहे.

साहित्यामध्ये विचारप्रवाह परंपरा कशी निर्माण झाली? ते प्रवाह निर्माण होण्यामागे कोणत्या निर्मितीप्रक्रिया असतात? प्रवाहांची विविधता कशाप्रकारे निर्माण होते? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे सामाजिक विभिन्नतेमध्ये दिसून येतात. भारतीय परिप्रेक्ष्यात मानवगटाचे विविध तुकडे पाहायला मिळतात. हे तुकडे कालानुसार त्या त्या समाजगटामध्ये विभागले गेले आहेत. विभागण्याची प्रक्रिया ही जीवनाच्या प्राधान्यक्रमानुसार ठरत गेली. समाजजीवन दृष्टिकोन आणि जीवनशैली यांच्यामधील सूक्ष्मता नवसमाज निर्मितीला पूरक अशी होती. म्हणून जीवनशैलीला जोड मिळाल्या कृतीची विचारात रूपांतरिते झाली. ते विचारप्रवाह त्या त्या समाजगटांमध्ये निर्माण झाले. साहजिकच आहे या समाजगटाचा जो काही लेखाजोखा घेणारा वर्ग आपापल्या विचारशैलीतून लेखनामध्ये म्हणजेच साहित्यामध्ये मांडू लागला. जीवनशैली, समाजधारणा, संकल्पना, संबोध, संज्ञा, विचारप्रेरणांची नोंद लिखित किंवा मौखिक साहित्यामध्ये होऊ लागली. या अर्थी साहित्य हे समाजाच्या खाचखळ्यांशी

आणि मानवी भरभराटीपासून अधोगतीची यथोचित माहिती सांगणारा इतिहास. साहित्य म्हणजे समाजाच्या प्रत्येक स्तरातल्या माणसाप्रती विचारांशी निर्माण होणारी भावसाखळी आणि अनुबंधप्रेरणाही. समाज भावभावना, विचार, संस्कृती, भाषा, प्रेरणा, कृती, जीवनशैलीचा अनुबंध साहित्याच्या प्रत्येक टप्प्यात दिसून येतो. कारण, मानवाला अभिव्यक्त होणे, त्या अभिव्यक्तीची इतरांपर्यंत पोच करणे, त्यातून होणारा समाजाचा उन्नयनाचा भाग यामुळे सामाजिक मानसशास्त्र आणि सामाजिक विज्ञान असाही एक अनुबंध साहित्याच्या प्रभावामध्ये आपल्याला अभ्यासाला मिळतो. भारतीय संस्कृतीचे आणि उदात्त जीवनमूल्यांचे अधिष्ठान बहुभाषीय भारतीय साहित्याला लाभले आहेत. परंतु भारतातील इतर प्रदेशापेक्षा महाराष्ट्राचे प्रकृती मूलतः भिन्न आहे. वीरत्व आणि वैराग्य यांच्या परंपरा येथे एकत्र नांदल्या. रंगलपणासोबत येथला रंगलपणाही अविस्मरणीय ठरला. या सर्वच भावनांची आणि विचारांचे प्रवाह मराठी साहित्यात एकवटले आहेत. (प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन, प्रस्तावना, ल. रा. नासिराबादकर, पृ. क्र. १)

आधुनिक काळामध्ये वसाहतवादी व्यवस्थेचे प्रारूप भारतीय परिप्रेक्ष्यात पाहायला मिळते. जसे, मुघल काळानंतर डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज खलाशी म्हणून भारतावर आक्रमित होत, साम्राज्य स्थापन करून येथील नैतिक, धार्मिक, आर्थिक, शारीरिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय, भाषिक स्थित्यंतराचे स्तर भारतीय समाजमनावर प्रस्तुत केले. यामुळे सामाजिक आणि शैक्षणिक, नैतिक, भाषिक क्षेत्रात ज्या उलथापालथी होत गेल्या. जसे, की नातेसंबंधाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलू लागला. दलित समाज इंग्रजांची चाकरी करू लागला. त्यातून तो शिक्षणाकडे आपल्या विकासाचे माध्यम म्हणून पाहू लागला. पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरा इंग्रज काळामध्ये मोडीत निघाल्या. सतीप्रथा लॉर्ड बेंटिंग या इंग्रजी अधिकाऱ्याने बंगालमध्ये ज्यावेळेस बंद करण्यासाठी प्रयत्न केले त्याचवेळेस महात्मा जोतिबा फुले यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाकरता आणि धर्माने सांगितलेला विचार हा कसा चुकीचा आहे, हे दर्शवण्याकरिता १८४८ मध्ये पहिली शाळा पुण्यामध्ये सुरू केली. स्त्रियांना शिक्षणाची द्वारे यामुळे खुली झाली. स्त्री समाजरूढींना तोडू पाहत होती. (महात्मा जोतिराव फुले, गुलामगिरी, मुक्तांगण प्रकाशन, पुणे) स्त्रीउद्धाराची ही मुहूर्तमेढ होती. स्त्रीवादी प्रवाहाला नव्या अर्थाने उजाळा होता. सामाजिक क्षेत्रातील स्त्रीवादी विचार प्रवाहाने केलेली ऐतिहासिक परंतु परिवर्तनीय प्रवेशशलाका तत्कालीन साहित्यातून दिसून येते. स्त्रियांची आजची प्रगती पाहता स्त्रीवाद आणि मानवतावाद यातील महात्मा फुले यांची सामाजिकदृष्टी आजच्या काळाशी समवाय साधते. स्त्रियांना आज समान हक्क आणि अधिकाराचा दर्जा संविधानिक मार्गाने मिळतो आहे. परंतु

आजही स्त्रियांना पुरुषसत्ताक व्यवस्थेचे जुलमी रूपाचे अनुभव पदरी घ्यावे लागतात हे चिंताजनक वास्तव आहे. यामुळे साहित्यात अजूनही तो पुरुषसत्तेचा चेहरा आलेला नाही जो स्त्रीउन्नयनासाठी मोलाचा आहे. पुढील काळात स्त्रीवादाचा नवा आशय साहित्याच्या प्रवाहित धारणात आलेला आपल्याला अभ्यासायला मिळेल.

यानंतर पुढे उत्तर आधुनिक काळामध्ये इंग्रजांच्या सत्ता स्थापनेनंतर येथील जनतेला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, सामाजिक न्याय, ऐक्य या लोकशाहीमूलक तत्वांवर गुलामगिरीचे स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्यातील गुलामगिरी या संज्ञेचा प्रबोध होऊ लागला. 'चले जाव', 'मिठाचा सत्याग्रह', 'असहकार चळवळ', 'चवदार पाण्याचा सत्याग्रह', 'काळाराममंदिर सत्याग्रह', 'भूदान चळवळ' अशा आंदोलन-चळवळींमधून भारताच्या प्रबोधनाचा परामर्शी चेहरा ब्रिटिशसत्ता कालखंडात आपल्याला अभ्यासायला मिळतो. (सत्याचे प्रयोग, महात्मा गांधी, भाषांतर - सी.पु. पटवर्धन, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद, एप्रिल, १९९९) गांधीसारखे लोकनेते आणि जनता या काळात आंदोलन का करते? तर काळाचे काही पडसाद आहेत. हे पडसाद व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा आणू पाहत आहेत. व्यक्तीच्या कृती, जीवनशैली, विचारांवर गुलामीचे षडयंत्र लादू पाहत आहे. गुलामी नाकारण्याचे काम आंदोलन-चळवळीमधून त्या काळात होते होते. म्हणजेच मानव भिन्नतेने गटातटात विभागून विखुरला असला तरी तो आपल्या नैतिक, सार्वजनिक जीवनात संघर्ष करू लागलेला आहे. या काळातील साहित्याचा प्रवाह हा जीवशास्त्रीय, प्रेरणावादी, मानवशास्त्रीय, सामाजिक, वैज्ञानिक जाणीवेस प्रगमित करत राहतो. खरे म्हणजे साहित्यात परिवर्तन होते तेव्हा एक मूलगामी परिवर्तन समाजात होणे गरजेचे असते. स्वातंत्र्याच्या आसपास जन्मलेली पिढी साधारणतः १९७५ च्या आसपास लिहू लागली. हा भारतीय इतिहासातला भ्रमनिराशेचा कालखंड होता. (म्हणून १९७५ नंतर विविध आंदोलनेही झाली.) स्वातंत्र्य मिळाले, नवी राज्यघटना आली, पण भोवती स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता फारशी दिसत नाही, हे या पिढीचे दुःख होते. त्यातून साहित्याच्या क्षेत्रात नव्या वाङ्मयीन चळवळी आल्या. दलित आणि ग्रामीण साहित्याच्या पाठोपाठ स्त्रीवादी आणि आदिवासी साहित्य चळवळीचाही उदय झाला. जीवनासंबंधीचे आणि साहित्यासंबंधीचे नवे भान मराठी साहित्याला आले. मराठी साहित्यातील खरे परिवर्तन या चळवळीमुळे आणि येथून पुढे झाले. या मूलगामी परिवर्तनाचा विचार न करता या चळवळीचा सुटासुटा विचार करून मराठी समीक्षा वेळ भागवून नेते. (मसाप त्रैमासिक, मराठी साहित्य समीक्षा आणि वाङ्मयेतिहास, डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले, अंक ऑक्टो ते डिसें, २०१८, पृ. क्र.८ संदर्भ - तौलनिक साहित्य, पृ. क्र. २८-२९, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०१६)

आज स्वातंत्र्यातील प्रेरणेचे स्वरूप आणि आजच्या संविधानिक जीवनशैलीचे स्वरूप यातील परस्परसंबंध नवी साहित्यप्रेरणा निर्माण करणारे आहे.

या नंतर विश्वनाथ साठे ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह, दलित साहित्यप्रवाह, आदिवासी साहित्यप्रवाह, स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह, महानगरीय साहित्यप्रवाह, मुस्लीम मराठी साहित्यप्रवाह यावर ओघवते भाष्य करतात. (जागेअभावी ते इथे देता येत नाही)

साहित्याच्या प्रवाहाचे असे वर्गीकरणचे गटगट का पडले?

साहित्याच्या मुळात सामाजिक जाणिवे असतात. त्या जाणिवेची मूल्यपायाभरणी ही मानसिक प्रक्रियेतून होत असताना ज्या समाजिक स्तरांचे भारतीय प्ररिप्रेक्ष्यात गटगट आधीच धर्मनियमनाने घडवून आणले त्या सामाजिक वर्गीकरणाचे पडसाद म्हणजे आजचे साहित्यप्रवाह. कारण या साहित्याच्या प्रसवण्याच्या प्रक्रियेत समाजिक वर्गीकरण मूळ पाठ धरून होते. साहित्यप्रवाहात कोणते प्रतिबिंब आहे? यावरून केवळ हे प्रवाह स्थापित झाले नसून यामागे भारतीय समाजव्यवस्थेचे स्वरूप कारणीभूत आहे. आडनावाच्या आणि जातीधर्माच्या मुळाशी जी मानसिकता आहे ती साहित्याच्या प्रवाहातही उतरून 'जातीय साहित्य', 'साहित्यातील जातीयता', 'धर्मीय तत्वज्ञान साहित्य' आणि 'साहित्यातील धर्मीयतत्त्व' आदी संकल्पना पुढे येत आहेत. यामुळे साहित्याचे प्रवाह कोंडले जात असून त्यातला आवाज हा एकसुरी आणि हस्तिदंती दिसणुकीचा आहे. यापुढील काळातील साहित्यप्रवाह तर केवळ जाणिवेअभावी जंतर, मानवी भावभावनेला हिंदकळा आणणारा असणार आहे. धर्माच्या आणि जातीच्या कडा आता या काळात जितक्या टोकदार होतील तितक्या त्या समाजिक आणि मानसिक, नैतिक स्थित्यंतराच्या प्रवाहाला विचलित करतील. कारण भावनेचा संसर्ग हा मानवी हस्तक्षेपीय राज, समाज, अर्थ, नीतीकरणाला विधायक-विघातक वळणे देणारा आहे. हा प्रवाहसंसर्ग जितका वैविध्यपूर्ण विलक्षण तितका तो याच उलथापालथीच्या काळासोबत नवे प्रवाह जननाला आणणारा आहे. संशोधक म्हणून या काळात येणाऱ्या प्रवाहांचा आणि साहित्यातील जीवनजाणिवेच्या अनुबंधांचा अभ्यास करत राहणे आणि साहित्य प्रवाहाला विवेकी अधिष्ठान प्राप्त करणे पुढील काळात उचित ठरू शकते.

- किरण येले

kiran.yele@gmail.com

विश्वनाथ साठे

भ्रमणध्वनी : ९९२१०५६४६२

sathe.vishwanath1991@gmail.com

राजीव श्रीखंडे

ले मिझराब्ल - व्हिक्टर ह्युगो Les Miserables by Victor Hugo

व्हिक्टर ह्युगो हा जगप्रसिद्ध फ्रेंच लेखक. आपल्या ६० वर्षांच्या वाङ्मयीन कारकिर्दीत त्यानं कवी, कादंबरीकार आणि नाटककार म्हणून प्रचंड लोकप्रियता मिळवली आणि जागतिक वाङ्मयामध्ये आपलं एक वेगळं अढळ स्थान निर्माण केलं. आपल्या समकालीन अलेक्झांडर द्युमाप्रमाणेच तो जागतिक वाङ्मयातील एक दीपस्तंभ आहे असं म्हटलं तर वावगं ठरणार नाही.

व्हिक्टर ह्युगोचा जन्म १८०२ साली पूर्व फ्रान्समधील एका गावात झाला. त्याचे वडील नेपोलियनच्या लष्करात मोठ्या हुद्यावर काम करत होते. त्यांची नोकरी फिरतीची असल्यामुळे काही वर्षांनी ह्युगो आपल्या आईबरोबर पॅरिसमध्ये राहू लागला. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्याला आणि त्याच्या एका भावाला पॅरिसमध्येच एका बोर्डिंग शाळेत ठेवण्यात आलं. त्यानंतर वयाची २५ वर्षे पूर्ण होण्याआधीच त्याच्या आयुष्यात विशेष लक्षणीय घटना घडल्या. त्यानं कायद्याचं शिक्षण घेण्यास सुरुवात केली. वयाच्या १७ व्या वर्षीच त्यानं आपल्या भावाची मदत घेऊन एक नियतकालिक सुरू केलं. जिच्यावर त्याचं म नस्वी प्रेम होतं ती त्याची आई त्याच्या वयाच्या १९व्या वर्षीच वारली. त्यानंतर त्याच्या वडिलांनी दुसरं लग्न केलं आणि ह्युगोनं २७व्या वर्षी त्याच्या लहानपणापासूनच्या मैत्रिणीशी लग्न केलं. त्याची पहिली कादंबरी १८२३ साली प्रसिद्ध झाली आणि दुसरी 'Bug-jargal The Slave King' ही १८२६ साली.

सन १८२६ ते १८४० या कालखंडात ह्युगोनं त्याच्या कवितांचे पाच खंड प्रकाशित केले. यामुळे फ्रान्समधला एक महत्त्वपूर्ण कवी म्हणून त्याचं नाव झालं. १९व्या शतकात सुरुवातीच्या काळातील प्रसिद्ध फ्रेंच लेखक फ्रॅंकोईस शॉटरब्रांड याचा ह्युगोवर कमालीचा प्रभाव होता. लेखक आणि कवी म्हणून ह्युगोला तरुणवयातच कीर्ती मिळाली. त्याची पहिली काही नाटकं त्यांच्या वेगळेपणामुळे खूपच गाजली. त्यामुळे त्याचं नाटककार म्हणूनही मोठं नाव झालं. १८४३ सालापर्यंत

ह्युगोनं दहा नाटकं लिहिली आणि त्यापैकी बहुतांश बरीच लोकप्रिय ठरली.

निव्वळ स्वानंद आणि व्यवसाय म्हणूनच ह्युगोनं साहित्य निर्मिती केली नाही, तर त्याचे राजकारण/समाजकारण याविषयी स्पष्ट विचार होते आणि त्यामुळे राजेशाही, लोकशाही, स्त्रियांचे अधिकार आणि समान वागणूक, सामाजिक अन्याय, प्रत्येकाला शिक्षणाचा अधिकार आणि विनामूल्य शिक्षण, मृत्युदंडाला विरोध वगैरे राजकीय-सामाजिक विषयांविषयी त्याला नुसती आस्था नव्हती तर त्यासंबंधी अस्वस्थता त्याच्या मनात सतत असे. त्याबाबत त्यानं साहित्यातून आपले विचार मांडलेच, त्याचबरोबर राजकारणात नुसता रस घेतला नाही तर सहभागही घेतला.

१८५१ साली नेपोलियनचा पुतण्या लुई नेपोलियननं फ्रान्समधील सत्ता काबीज केली. त्यामुळे ह्युगो प्रचंड अस्वस्थ झाला. त्यानं राजाला उघडपणे देशद्रोही म्हटलं त्यामुळे त्याला फ्रान्स सोडून परागंदा व्हावं लागलं. लुई नेपोलियननं १८५९ साली त्याला माफीचा प्रस्ताव पाठवूनदेखील ह्युगो बधला नाही. तो लुईचा पाडाव होऊन लोकशाही परत प्रस्थापित झाली तेव्हाच म्हणजे १८७० मध्ये फ्रान्सला परतला. परत आल्यावर त्याला फ्रान्सनं डोक्यावर घेतलं कारण तो एक खराखुरा हीरो होता. तो नॅशनल असेम्ब्ली आणि सिनेटवर निवडून आला, पण गंमत म्हणजे १८७२ ची फेरनिवडणूक तो हरला. १८७६ मध्ये तो पुन्हा सिनेटची निवडणूक जिंकला, पण १८७८ मध्ये त्याची प्रकृती बिघडली आणि त्यामुळे त्याच्या शेवटच्या सिनेटकाळात तो फार काही करू शकला नाही. या सगळ्या धामधुमीतही त्याचं लिखाण चालूच होतं. १८८५ साली ह्युगोचा न्युमोनियाच्या विकारानं वयाच्या ८३ व्या वर्षी मृत्यू झाला आणि अवघं पाश्चात्य विश्वच शोकसागरात बुडून गेलं.

या ८३ वर्षांच्या आयुष्यात ह्युगोनं भरघोस आणि चतुरस्र

लेखन केलं. कविता, कथा, कादंबऱ्या, नाटकं, विडंबनं, महाकाव्यं, गीतं, इतिहास, टीका, ललितलेखन, राजकीय आणि सामाजिक मुद्याचं विश्लेषण... केवढी ही फिरत आहे बघा. हुगो उत्तम रेखाचित्रकारही होता आणि त्यानं जवळपास चार हजार चित्रं काढलेली आहेत. तो लोकशाही मूल्यं आणि सामाजिक, आर्थिक समता याबाबत अतिशय आग्रही असणारा एक मोठा विचारवंतदेखील होता.

हुगोबद्दल जगभर किती आदर आणि प्रेम आहे याचे पुरावे आपल्याला जागोजागी मिळतात. त्याच्या मृत्यूनंतर पॅरिसमधील एका प्रमुख चौकाला त्याचं नाव देण्यात आलं. १८८२मध्ये त्याचा ऐंशीवा वाढदिवस सगळ्या फ्रान्सनं मोठ्या दिमाखात साजरा केला. पॅरिसमध्ये त्याप्रीत्यर्थ एक मोठी मिरवणूक काढण्यात आली. हुगो त्याच्या घराच्या खिडकीत बसला आणि या मिरवणुकीमार्फत त्याला मानवंदना देण्यात आली. ही मिरवणूक इतकी मोठी होती की हुगोच्या खिडकीसमोरून जायला तिला सहा तास लागले. फ्रेंच करन्सीवर त्याचं चित्र आलेलं आहे, फ्रान्स आणि लक्सेम्बर्गमधील त्याची घरं म्युझियम म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्याच्या नावाची शाळा त्याच्या जन्मस्थानी सुरू करण्यात आली. क्युबेक, सॅन फ्रान्सिस्को या शहरातील एका रस्त्याला त्याचं नाव देण्यात आलं आहे. युरोपमधल्या इटली, बेल्जियमसारख्या देशात त्याचे पुतळे आपल्याला सापडतात. क्युबामधील एका उद्यानाला त्याचं नाव देण्यात आलं आहे. एवढंच नाही, तर अमेरिकेतील कॅन्सास या राज्यातील एका गावाचं नाव त्याच्यावरून ठेवण्यात आलेले आहे. बीजिंगमध्येदेखील त्याचा पुतळा आपल्याला सापडे ल.

व्हिएतनाममधील एका पंथामध्ये हुगोला संत मानतात.

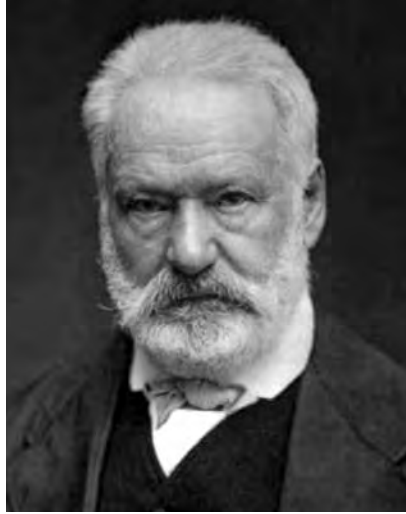
जागतिक वाङ्मयात ज्या काही थोड्या लेखकांना महान म्हणता येईल त्यामध्ये व्हिक्टर हुगोचा निःसंशय समावेश होतो. अनेक लेखकांच्या आणि वाचकांच्या पिढ्यांवर त्याच्या लिखाणाचे संस्कार झालेले आहेत. अल्बर्ट कामू, चार्ल्स डिकन्स, फ्योडोर डोस्टोव्हस्की यांसारख्या अनेक मातब्बर लेखकांवरचा हुगोचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो. आजही त्याच्या कविता आणि कादंबऱ्या आवडीनं वाचल्या जातात. त्याच्या कादंबऱ्या आणि नाटकांनी कित्येक संगीतकारांना ऑपेरा आणि बॅले सादर करण्यासाठी, नवीन रचना तयार करण्यासाठी प्रेरित केलं आहे.

Cromwell आणि Hernani ही नाटकं, The Contemplating आणि The Legend of the Centuries

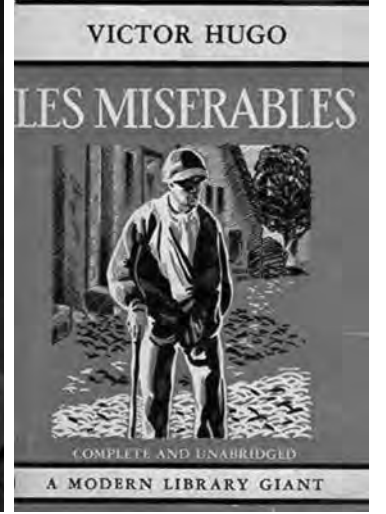
यासारखे कवितासंग्रह, The Last Day of a Condemned Man, The Toilers of the sea, The Man who laughs, Ninety three, The Hunchback of Notre-Dam यासारख्या हुगोच्या कादंबऱ्या जगप्रसिद्ध आहेत आणि अर्थातच त्याची सर्वात लोकप्रिय आणि सर्वश्रेष्ठ कलाकृती म्हणजे Les Misérables ही कादंबरी. Les Misérables नाव ऐकलेलं नाही असा विचक्षण वाचक विरळाच!

ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली १८८२ मध्ये. कादंबरी प्रसिद्ध झाली तेव्हा तो बेल्जियममधल्या गर्सनी या शहरात राहत होता.

या कादंबरीच्या कथानकाचा कालखंड १८१५ ते १८३४-३५ असा आहे. या कादंबरीला इतिहासाची पार्श्वभूमी असली तरी तिला ऐतिहासिक कादंबरी म्हणणं जरा धारिष्ट्याचं होईल. Jean Valjean या एका गुन्हेगाराची ही कथा आहे. ज्यामुळे त्याला तुरुंगवास घडतो त्या कृत्याला गुन्हा म्हणायचं,

व्हिक्टर हुगो

का इथपासून खरी सुरुवात आहे. एक गरीब शेतकरी असलेला Valjean एके दिवशी त्याच्या बहिणीच्या लहान मुलांची उपासमार सहन न होऊन एका दुकानातून ब्रेडचा एक मोठा तुकडा चोरतो, पण दुदैवानं पकडला जातो आणि त्याला या चोरीबद्दल पाच वर्षे कारावासाची शिक्षा होते. तिथून पळायचे बरेच अयशस्वी प्रयत्न केल्यामुळे त्याचा तुरुंगवास वाढत जातो आणि शेवटी तो सुटतो तेव्हा एकोणीस वर्षे उलटून गेलेली असतात. या तुरुंगवासाच्या काळात Valjeanमध्ये वेगळेच बदल झालेले असतात. तो तुरुंगातून सुटून एका गावाच्या आश्रयाला येतो पण त्याला कुठेही थारा मिळत नाही कारण त्याच्या कागदपत्रांवरून त्यानं तुरुंगवास भोगलेला आहे हे लोकांच्या लगेच लक्षात येतं. शेवटी हताश आणि उद्विग्न होऊन तो रस्त्यावरच झोपतो. त्या गावचा धर्मगुरू दयाळू असतो.

Valjeanला असं उघड्यावर झोपलेलं बघून त्याचं हृदय हेलावतं आणि तो त्याला आपल्या घरात आसरा देतो. Valjean एके रात्री त्या धर्मगुरूंच्या घरातलं काही चांदीचं सामान घेऊन पळतो, पण त्याच्या दुदैवानं त्याला पोलीस पकडतात आणि धर्मगुरूंच्या समोर उभा करतात. हा बिशप अतिशय भला माणूस असल्यामुळे त्याला Valjeanची दया येते आणि तो पोलीसांना असं सांगतो की त्यानंच ते चांदीचे सामान Valjeanला भेट म्हणून दिलेलं आहे. त्यामुळे पोलीसांचा नाइलाज होतो आणि ते त्याला सोडतात. बिशप चांदीच्या सामानातल्या दोन मोठ्या समया खरोखरच तरश्रक्षशरपला भेट देतात आणि असे सांगतात की परमेश्वरानं त्याला असं वाचवलं असल्यामुळे यापुढे त्यानं त्याचे हे असे भलते मार्ग सोडून, चांगले मार्ग अवलंबून, चांगल्या रितीनं आयुष्य घालवलं तर मग परमेश्वराच्या दयेला काही अर्थ प्राप्त होईल.

पुढची सगळी कादंबरी Valjeanच्या भला माणूस बनण्याच्या प्रयत्नांची कहाणी आहे. मुळातच अतिशय सरळ असलेल्या Valjeanला प्रदीर्घ तुरुंगवास पार बदलून टाकतो आणि त्या जुन्या Valjeanला शोधण्याच्या Valjeanच्या प्रवासाची ही कथा आहे. गुन्हेगार म्हणून असलेला माथ्यावरचा शिक्का त्याच्या या प्रयत्नात अनेक अडथळे निर्माण करतो. गुन्हेगारीचा त्याचा भूतकाळ त्याचा कधीही पिच्छा सोडत नाही, तरीही त्याचे प्रयत्न चिकाटीनं चालूच राहतात. त्याच्या या खडतर प्रवासाची आपल्याला कातर करणारी ही कादंबरी आहे. या प्रवासाचा काळ बराच मोठा आहे. म्हणजे साधारणतः वीस-बावीस वर्षांचा. या प्रवासात त्याच्यावर कुठले कुठले प्रसंग येतात, त्यांना तो तोंड कसं देतो, या प्रवासात तो काय काय शिकतो, त्याचा कुणाकुणाशी संबंध येतो आणि शेवटी तो आपलं लक्ष्य साधण्यात यशस्वी होतो की नाही, याची सगळी उत्तरं या कादंबरीत मिळतात.

साडेसहा लाखांहून अधिक शब्द असलेली, १२६० पानांची, प्रचंड आवाका असणारी ही कादंबरी वाचणं म्हणजे फारच कठीण काम आहे असं कुणाला वाटेल. परंतु ही कादंबरी अतिशय वाचनीय तर आहेच, त्याही पलीकडे जाऊन ती भावणारी आहे. कादंबरीच्या सुरुवातीलाच ह्युगोनं त्याचं या कादंबरीलेखनाचं उद्दिष्ट पूर्ण विशद केलेलं आहे. तो म्हणतो, की जोवर मनुष्यप्राणी प्रगतीच्या प्रक्रियेत कायदा आणि रूढी यांचा वापर करून समाजजीवनात धुमाकूळ घालतो आणि अशा प्रकारे जे ईश्वरदत्त भवितव्य आहे त्यात गुंतागुंत निर्माण करून या पृथ्वीतलावर नरक बनवतो, जोपर्यंत दारिद्र्य, उपासमार यानं पुरुष आणि स्त्रियांची अवनती आणि नाश होतो, जोवर बालपण हे शारीरिक आणि मानसिक गर्तेत सापडून खुरडलं जात, म्हणजेच जोवर अज्ञान आणि दुःख, दैन्य पृथ्वीतलावर आहेत, तोवर अशी पुस्तकं कधीच निरुपयोगी ठरू शकणार नाहीत.

हे सगळे विषय आजही केवढे ज्वलंत आहेत हे सांगण्याची गरजच नाही.

या कादंबरीचा कथापट इतका विशाल आहे की त्याचा आवाका प्रथमदर्शनी ध्यानात येणं अशक्यच आहे. फ्रान्सच्या त्या काळातल्या अस्थिर राजकारणाची आणि समाजजीवनाची या कादंबरीला पार्श्वभूमी असल्यामुळे त्याचे बरेच संदर्भ या कादंबरीत येतात आणि त्यातील घटनांचा यातील व्यक्तींवर परिणाम होतोच. अनेक वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखांनी भरलेली ही कादंबरी आहे. जीवनाच्या वेगवेगळ्या उतारांवर Valjeanच्या आयुष्यात येणारी ही अनेक माणसं आहेत आणि त्यांचे त्याच्याशी तयार होणारे / झालेले भावबंध या कादंबरीत अत्यंत समर्थपणे रेखाटले आहेत.

ही कादंबरी वाचनीय तर खरीच, पण तिचं कथानक गतिशील आहे असे बिलकूल नाही. कादंबरी लिहिण्यामागचा ह्युगोचा हेतू स्पष्ट आहे आणि फक्त करमणूक करणं हे त्यात बसतच नाही. दलित, शोषितवर्गाचं यथार्थ चित्रण या कादंबरीत आहे आणि समाजाला या पीडित वर्गाचं भान ठेवून त्यानं त्याच्यासाठी काही ठोस पावलं उचलली पाहिजेत, हाही ह्युगोचा उद्देश होताच. त्यामुळे या विषयांवरचं त्याचं विवेचन कधी कधी कथानकाचा वेग मंदावत, पण हे ह्युगोचं चिंतनदेखील इतकं प्रभावी आहे की काही वेळ तो कथानकापासून दूर गेला तरी ते आपल्याला खटकत नाही आणि त्याचं विवेचन किती रास्त आहे याची टोचणी आपल्याला लागते. कादंबरीचा काही भाग असा व्यापला गेला असला तरी एका टीकाकारानं म्हटल्याप्रमाणे The digressions of the Genius can be easily pardoned या न्यायानं आपण याचाही स्वीकार करतो. यामुळे कादंबरीची वाचनीयता कमी होत नाहीच, तिला एक वेगळं परिमाण मिळत, ती अधिक उठावदार होते, तिला वजन प्राप्त होतं.

या कादंबरीत मुख्य आणि दुय्यम अशा भरपूर व्यक्तिरेखा आहेत. एवढ्या मोठ्या कथापटलाची ती गरज आहेच कदाचित. परंतु ह्युगोनं या सगळ्याच व्यक्तिरेखा विलक्षण ताकदीनं रंगवल्यामुळे त्या जिवंत झाल्या आहेत. खरं म्हणजे या कादंबरीत दुय्यम अशा कोणत्याच व्यक्तिरेखा नाहीत आणि ह्युगोच्या लेखनाचं सामर्थ्य प्रकर्षानं दिसतं. भाषांतरित असली तरी हे भाषांतर मूळ संहितेच्या अगदी जवळ जाणारं असल्यामुळे ह्युगोची भाषा किती परिणामकारक आहे याची जाणीव झाल्यावाचून राहत नाही. अर्थात ह्युगो हा फार मोठा कवीही होता आणि त्यामुळे त्याचं कवित्व त्याच्या भाषेत डोकावतं, यात आश्चर्य ते काय? त्याचे संवाद सरळ, सुटसुटीत आणि सोपे असल्यामुळे लगेच मनाला भिडतात. ही कादंबरी ह्युगोनं पाच भागांत विभागून Valjeanच्या आयुष्यातल्या वेगवेगळ्या स्थित्यंतरावर लक्ष केंद्रित करून कथानक पुढे नेलं

आहे आणि ही त्याची बांधणी चांगलीच प्रभावी असल्यामुळे आपली उत्कंठा कायम राहते.

या कादंबरीचा नायक Jean Valjean सुरुवातीलाच जणू सराईत गुन्हेगार वाटणारा, पण पुढे बदललेला, प्रत्येक प्रसंगाला अतिशय धैर्यानं तोंड देणारा, कधीही न डगमगणारा, कुठल्याही परिस्थितीत आपली माणुसकी आणि चांगुलपणा कधीही न विसरणारा, दैवानं कितीही फटके मारले, त्याच्या भूतकाळामुळे अनेक भलती संकटं येऊनदेखील आपल्या मार्गावर अचल असणारा, दयाशील, क्षमाशील, प्रेमळ, तरी कर्तव्यकठोर असणारा आहे. Valjean हा आपल्या हृदयाला भिडणारा नायक आहे. त्याच्या या प्रवासाशी आपण इतके एकरूप होतो की दैवानं त्याला मारलेला प्रत्येक फटका आपल्याला व्याकूळ करतो. जागतिक वाययाच्या इतिहासात Valjean हा असा एक अविस्मरणीय नायक आहे की ज्याच्याबद्दल आपल्याला नुसता आदरच नाही तर अपार प्रेमही वाटतं. त्याच्या प्रत्येक सुखदुःखात आपण पूर्ण सहभागी होतो. त्याचा हा जीवनप्रवास खोल कुठेतरी आपल्याला स्पर्श करतो आणि आपल्या मनात तो सतत राहतो.

ही कादंबरी १८६२ साली प्रसिद्ध झाली. तेव्हा कादंबरीची सगळे आतुरतेनं वाट बघत होते कारण या कादंबरीची प्रसिद्धी आधीपासूनच झाली होती आणि हुगोचं नाव जगभर झालेलं होतं. प्रकाशनानंतर कादंबरी इतकी लोकप्रिय झाली की पहिली आवृत्ती हातोहात संपली. त्याच वर्षी तिची अनेक भाषांत भाषांतरं प्रसिद्ध झाली आणि या कादंबरीचा लौकिक जगभर पसरला.

इतक्या वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली ही कादंबरी जागतिक वाययातील सर्वश्रेष्ठ कलाकृतींपैकी एक मानली जाते. तिची लोकप्रियता इतक्या वर्षांनंतरही कायमच आहे. ही कादंबरी इतकी वर्षं सतत प्रकाशात राहिलेली आहे, की अजूनही तिच्या नवनव्या आवृत्त्या निघत आहेत, नवनवी भाषांतरं होत आहेत. आजवर या कादंबरीवर कित्येक चित्रपट निघाले आहेत.

हॉलिवूडमध्ये तिच्यावर एक संगीतप्रधान चित्रपटही निघाला आहे. कित्येक नाटकं, नभोवाणी नाटकं, टीव्ही मालिका आणि चित्रपटही आलेले आहेत. या कादंबरीवर आधारित अनेक ऑपेरा, बॅले आणि अनेक सांगीतिकाही आलेल्या आहेत. तिच्यावर कॉमिक्स निघालेली आहेत. ॲनिमेशन चित्रपट निघाले आहेत, अगदी व्हिडीओ गेमदेखील. काही लेखकांनी आपल्या कल्पनेप्रमाणे या कादंबरीचा पुढचा भाग लिहून प्रसिद्धही केला आहे.

या महान कलाकृतीला फक्त कादंबरी म्हणणं हे माझ्या मते अन्यायकारक होईल. मानवी जीवनावरचं हृदयाला भिडणारं हे एक भाष्य आहे. त्यात अन्याय आहे, जुलूम आहे, गुन्हा/अपराध आहे, दैन्य आहे, दारिद्र्य आहे, क्रौर्य आहे, शोषण आहे, पराकाष्टेचं दुःख आहे आणि त्याचबरोबरिने चांगुलपणा आहे, प्रेम आहे, जबाबदारी आहे, पराकोटीची निष्ठा आहे, जिव्हाळा आहे, दया आहे, क्षमा आहे, आशा आहे आणि विमोचनदेखील आहे. मानवी मूल्यं नकाशाच्या वेगवेगळ्या रंगांच्या रेषांपाशी कधी थांबत आहेत याची प्रखर जाणीवदेखील आहे. अन्यायाकडून न्यायाकडे, असत्याकडून सत्याकडे, रात्रीतून दिवसाकडे, भौतिक गरजांपासून सदबुद्धीकडे, निर्माल्यकडून जीवनाकडे, पशुत्वाकडून मानवाकडे, नरकातून स्वर्गाकडे, नाशमय शरीराकडून अविनाशी आत्म्याकडे आणि शून्यातून परमेश्वराकडे जाण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या समस्त मानवजातीच्या प्रवासाचीही एक विलक्षण गाथाच आहे.

खरं Classic म्हणजे काय आणि त्याचं सामर्थ्य किती हे अनुभवायचं असले तर प्रत्येक वाचकानं वाचलीच पाहिजे अशी ही एक देदीप्यमान कलाकृती आहे. आपल्याला पूर्णपणे हेलावून टाकणाऱ्या ज्या काही अगदी थोड्या कलाकृती जागतिक वाययात आहेत त्यामध्ये Les Miserablesचं स्थान अढळ आहे हे निश्चितच!

– राजीव श्रीखंडे

rshrikhande@yahoo.com

॥ ज्ञानाभि ॥ ❖ ॥

मावलाया भगवान इंगळे

मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २१० रुपये

तस्मै श्री गुरवे नमः पुस्तक प्रकाशन समारंभ

‘तस्मै श्री गुरवे नमः’ हे श्री दिगंबर राऊत लिखित, बोर्डीच्या सुनबाई पेस्तनजी हकीमजी हायस्कूलच्या काही निवडक सेवाव्रती माजी शिक्षकांच्या शब्दचित्रांचा संग्रह, गोखले एज्युकेशन सोसायटी आणि ग्रंथाली प्रकाशन यांनी संयुक्तपणे गुरुवार, ११ जानेवारी २०२४ रोजी, बोर्डी येथे शाळेच्या गुरुदक्षिणा सभागृहात प्रकाशित झाला. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी यांनी केले. त्यांनी गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे गेल्या १०५ वर्षांचे शैक्षणिक योगदान अधोरेखित करतांना, शिक्षकांनी संस्था उभारणीसाठी केलेला त्याग आणि दिलेले योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याने त्याचे स्मरण ठेवणे आवश्यक असल्याचे म्हटले. आपल्या जडणघडणीमध्ये, ज्ञानसंवर्धनामध्ये, व्यक्तिगतविकासामध्ये गुरुर्यांचा केवढा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे हे लेखकाने आपल्या मनोगतात सांगितले. तस्मै श्री गुरवे नमःची सुरुवात कोरोना काळात, घरात बंदिस्त असताना ब्लॉग लिखाणातून झाली. ज्यांनी त्यांच्या आयुष्याला योग्य आकार आणि दिशा दिली अशा गुरुर्यांप्रती कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी लेखणी हाती घेण्याची प्रेरणा मिळाली. त्यातूनच तस्मै श्री गुरवे नमःची निर्मिती झाली, असे दिगंबर राऊत म्हणाले.

विशेष आमंत्रित प्रसिद्ध लेखिका डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो यांनी पुस्तकातून मिळणारे नवनीत पुढील पिढ्यांना निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल असा विश्वास व्यक्त केला. नारळाच्या रोपाला जसे सुरुवातीला थोडे पाणी द्यावे लागते, नंतर ते जोमाने वाढते आणि पुढे आपल्यालाच सतत रुचकर आणि पौष्टिक पाणी पुरवत राहते, तद्वतच गुरूंच्या या व्यक्तिचित्रणातून सतत प्रेरणेचा स्रोत स्रवत राहिल असे त्या म्हणाल्या. हे पुस्तक म्हणजे शैक्षणिक जगतासाठी एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज असल्याचे त्यांनी सांगितले.

प्रमुख अतिथी, ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ डॉ. शरद काळे यांनी

त्यांच्या शालेय जीवनातील आठवणी आणि शिक्षकांच्या स्मृतींना उजाळा दिला. तेव्हाच्या शिक्षकांमध्ये असलेला सेवाभाव, शिक्षणाप्रती आस्था, विद्यार्थ्यांसाठी असलेली कळकळ या सर्वच सामान गुणांचे दर्शन ‘तस्मै श्री गुरवे नमः’मध्ये प्रकर्षाने घडते असे ते म्हणाले. विद्यार्थ्यांना केवळ परीक्षार्थी न बनवता, घोकंपट्टी करून उत्तरे लिहिणारी यंत्रे न बनवता त्यांच्यात उपजत असलेले कुतूहल जो जागवतो, प्रश्न विचारण्यास उद्युक्त करतो, सरधोपट मार्गापेक्षा बिकट अशी वेगळी वाट चोखाळण्याची ऊर्मी आणि ऊर्जा निर्माण करतो तो खरा शिक्षक! आणि अशा शिक्षकांची मांदियाळीच या ग्रंथात आहे, असे गौरवोद्गार त्यांनी काढले.

कार्यक्रमाचे अध्यक्ष, गो.ए.सो.चे पालघर विभाग सचिव प्राचार्य पी.ए. राऊत यांनी पुस्तकात वर्णन केलेल्या सर्वच शिक्षकांनी त्यांनाही शिकवले असल्याचे सांगितले. पूज्य चित्रेगुरुजी, भिसेगुरुजी, सावेसर, सानेमास्तर, अमृतेसर, डॉ. जयंतराव पाटील, आरेकरसर, आपटेसर, दुगलसर अशा अनेक स्फूर्तिदायक व्यक्तिमत्त्वांच्या सान्निध्यात राहून ते घडले. त्या सर्वांचे स्मरण करून या शिक्षकांची भूमिका शिल्पकाराची असल्याचे सांगून ते म्हणाले, आज मुलांना घडवणाऱ्या सर्वच संस्था- कुटुंबव्यवस्था, शिक्षणव्यवस्था यांच्यामध्ये कमालीची स्थित्यंतरे होत असताना आदर्श शिक्षकांची इतकी महत्त्वपूर्ण आणि स्फूर्तिदायक माहिती या पुस्तकाच्या माध्यमातून आपल्यापर्यंत पोहोचली आहे.

ग्रंथालीचे प्रमुख विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या विविध उपक्रमांची माहिती दिली. तसेच विज्ञान शिक्षण प्रसार आणि शैक्षणिक महत्त्वाच्या पुस्तकांच्या प्रकाशनातील पुढाकाराच्या संबंधीची भूमिका स्पष्ट केली.

१७ वे मराठी साहित्य संमेलन स्मरणीय ठरेल – ज्येष्ठ चित्रपट दिग्दर्शक राजदत्त यांचे उद्गार

‘समाजासाठी कळकळीने सेवाकार्य करणाऱ्या सानेगुरुजींच्या कर्मभूमीत अमळनेर येथे यंदाचे होणारे १७वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन हे सर्वार्थाने स्मरणीय ठरेल. या संमेलनाच्या निमित्ताने सानेगुरुजींचे आचार, विचार आणि शिकवण नव्या पिढीला नवी दिशा देईल’, असे उद्गार ज्येष्ठ चित्रपट दिग्दर्शक राजदत्त यांनी काढले.

वैष्णो व्हिजनच्या वतीने आणि ग्रंथालीच्या सहयोगाने आयोजित महामंडळाच्या अध्यक्ष प्रा. उषा तांबे आणि संमेलनाचे निमंत्रक प्रा. नरेंद्र पाठक यांचा सत्कार, वार्तालाप, आणि मुलाखत-गप्पा त्रिवेणी असा कार्यक्रम आयोजित केला होता. त्यात अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्ष प्रा. उषा तांबे यांचा सत्कार दिग्दर्शक राजदत्त यांच्या हस्ते झाला. त्यावेळी ते बोलत होते.

साहित्य संमेलनाचे समन्वयक, साहित्य अकादमीचे सदस्य प्रा. नरेंद्र पाठक यांचाही गौरव युवक बिरादरीचे संस्थापक क्रांती शहा यांच्या हस्ते करण्यात आला.

त्यावेळी प्रमुख पाहुणे म्हणून बोलताना युवक बिरादरीचे संस्थापक क्रांती शहा यांनी साहित्य संमेलनात शालेय मुलांकडून समूहगीते, कविता गाऊन घेण्यासारखे उपक्रम राबवल्यास मराठी रुजेल, असे मत मांडले.

अखिल भारतीय साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्ष उषा तांबे यांनी २, ३ आणि ४ फेब्रुवारीला अमळनेर येथे होणाऱ्या १७व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचा तीन दिवसांचा भरण्च कार्यक्रम जाहीर केला. संमेलनाचे निमंत्रक आणि साहित्य अकादमीचे सदस्य प्रा. नरेंद्र पाठक यांनी सानेगुरुजी आणि अमळनेर यांचे ऋणानुबंध कथन केले. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक पद्मा भाटकर यांनी केले.

‘ग्रंथाली कट्टा’ हा उपक्रम साहित्य संमेलनात आयोजित करण्यासाठी अखिल भारतीय महामंडळाने सहकार्य करावे, असे आवाहन विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी केले. या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन जयु भाटकर यांनी केले.

प्रा. भास्कर बंगाले यांना कवयित्री शांता शेंडके साहित्य गौरव पुरस्कार

प्रा. भास्कर बंगाले यांना ‘होरपळ ते हिरवळ’ या स्वकथनासाठी अत्यंत मानाचा व प्रतिष्ठेचा शांता शेंडके साहित्य गौरव पुरस्कार नुकताच प्रदान करण्यात आला.

अ
भि
नं
द
न

‘वाडवळी शब्दकोश आणि व्युत्पत्ती शोध’ या पुस्तकाचे प्रकाशन

“ज्ञानेश्वरांसाठी ‘माऊली’ शब्द वापरला जातो. तो मला खूप भावतो. सामान्य लोकांना गीतेची ओळख व्हावी म्हणून ज्ञानेश्वरांनी मायबोलीत ज्ञानेश्वरी कथन केली. धर्म कसा आणि कशासाठी आचरायचा ह्याचं ज्ञान ज्ञानेश्वरमाऊलींनी दिलं. मायबोली जपणं, तिचं जतन करणं आणि तिच्या अनुषंगानं असलेल्या संस्कृतीची जोपासना करणं ही धर्माची जबाबदारी आहे. किंबहुना संस्कृती आणि धर्म हे भिन्न नाहीत. आणि त्यासाठी असे दर्जेदार कार्यक्रम आत्मशोधदर्शन केंद्र आणि व्यापक समाजामध्ये झाले पाहिजेत”, असे प्रतिपादन वसई धर्मप्रान्ताचे महागुरूस्वामी आर्चबिशप डॉ. फेलिक्स मच्याडो ह्यांनी रिचर्ड नुनीस ह्यांच्या ‘वाडवळी शब्दकोश आणि व्युत्पत्ती शोध’ या ग्रंथाचे प्रकाशन करताना केले. भाषेबद्दल दुराग्रही न राहता त्या टिकल्या पाहिजेत म्हणून प्रयत्न व्हायला हवेत. त्या दृष्टीने वाडवळी शब्दांचा ठेवा संग्रहित करून तो आकर्षक शैलीत वाचकांसमोर सादर केल्याबद्दल त्यांनी लेखकाचे कौतुक आणि अभिनंदन केले.

आर्चबिशप डॉ. फेलिक्स मच्याडो यांच्या हस्ते या पुस्तकाचा प्रकाशन सोहळा रविवार, ७ जानेवारी २०२४ रोजी आत्मशोध दर्शन केंद्र, सांडोर येथे पार पडला.

कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक करताना डॉ. सिसिलिया काव्हॅरालो म्हणाल्या, की “केवळ भारतीयच नव्हे तर इंडो-युरोपीय कुळातील इतर भाषांचा प्रभाव ‘वाडवळी’ या बोलीवर कसा आहे याचा धांडोळा रिचर्ड नुनीस यांनी घेतला आहे. आपल्या माणसाशी जवळीक साधण्यासाठी मायबोली हे अत्यंत प्रभावी माध्यम आहे. सध्या भाषांमध्ये अनेक प्रकारचे सपाटीकरण सुरू आहे. त्याच वेळी परदेशातील मराठी लोकांचं आपल्या भाषेविषयी प्रेम दिवसेंदिवस वाढत आहे. आपण आपल्या पूर्वजांची बोली बोलतो तेव्हा एका अर्थानं आपण त्यांना जिवंत करत आहोत.”

ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या गेल्या वर्षभरातील उपक्रमाचा आढावा घेतला. ग्रंथालीने सुवर्णमहोत्सवी वर्षात पदार्पण केले आहे. त्यानिमित्त या वर्षी राज्यातील दहा जिल्ह्यांत दरमहा २५ तारखेला वाचकदिन साजरा करण्याचा आणि मराठी माणसांची पुस्तकांची आवड जपण्याचा मनोदय त्यांनी व्यक्त केला. २५ डिसेंबर रोजी सुवर्णमहोत्सवी वाचकदिन वसईच्या रसिकांसोबत साजरा करण्याचे आश्वासन त्यांनी दिले.

कोशाचे लेखक रिचर्ड नुनीस ह्यांनी आपले मनोगत व्यक्त करताना आपल्या मायबोलीचा शब्दकोश का करावासा वाटला त्याबद्दल थोडक्यात माहिती दिली. गेली किमान आठशे ते हजार वर्षांचा ज्ञात इतिहास असलेली वाडवळी आपल्या

वाडवडिलांनी अनेक राजकीय स्थित्यंतरामधून जातानाही मौखिक स्वरूपात कशी जतन केली आणि त्यामध्ये इतर भाषेतील शब्द आपलेसे करून घेऊन ती कशी समृद्ध केली त्याचं सोदाहरण स्पष्टीकरण दिले. वृक्षाचे वय त्याच्या खोडाच्या वलयावरून काढता येते तसे अनेक शतकांच्या सांस्कृतिक देवाणघेवणीने घडलेल्या वाडवळीचे वय त्यांनी उलगडून सांगितले. जो मायबोली विसरतो तो अनाथ होतो ही हिब्रू म्हण सांगताना त्यांनी यूट्यूब, उत्सव ह्या माध्यमाद्वारे आजची तरुणाई वाडवळी बोलीच्या पुनरुज्जीवनासाठी करत असलेल्या प्रयत्नाबद्दल समाधान व्यक्त केले आणि त्या प्रयत्नात ह्या शब्दकोशाचा उपयोग होईल अशी आशा व्यक्त केली.

प्रमुख वक्त्या, कवी-लेखक व संपादक सुनंदा भोसेकर यांनी बोलीभाषा आणि प्रमाण भाषा ह्यातील भेद उलगडून दाखवला. दर दहा कोसांवर भाषा बदलते. समाजाचे जीवन आणि भाषा हे त्याच्या भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. बोलीभाषा नैसर्गिकपणे जगते. त्यामध्ये शुद्ध वा अशुद्ध असा भेदभाव नसतो. भाषा आणि संस्कृती हे माझे प्रेमाचे विषय आहेत हे नमूद करून स्वतःच्या भाषेविषयी अगदी मनापासून आदर व प्रेम असल्याशिवाय ह्या कोशासारखी कामे होऊ शकत नाहीत. ह्या कोशाची निर्मिती करून रिचर्ड नुनीस ह्यांनी आपल्या मायबोलीचे पांग फेडले आहेत, अशा शब्दांत त्यांनी आपल्या भावना त्यांनी व्यक्त केल्या.

ह्या शब्दकोशाला डॉ. सिसिलिया काव्हॅरालो, स्टॅन्ली गोन्सालवीस आणि स्टीफन परेरा ह्यांचे संपादकीय साहाय्य लाभले आहे.

प्रमाण मराठी भाषा आपण जशी बोलतो तशी ती लिहितो. मात्र वाडवळी भाषेचा सूर वेगळा आहे. म्हणून वाडवळी शब्दाचे उच्चार भाषेच्या अभ्यासकांना अचूक रितीने कळावे म्हणून ह्या कोशात आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीचा वापर केला आहे. मराठी शब्दकोशाच्या इतिहासात आंतरराष्ट्रीय ध्वनिलिपीचा वापर असलेला हा पहिला शब्दकोश असावा. भाषाशास्त्राच्या अभ्यासक जेनीस रुमाव ह्यांनी हे कोडिंग निवेदिता वर्मा आणि शीला परेरा ह्यांच्या मदतीने उत्तम पार पाडले आहे.

रिचर्डची भाची गोल्डा रिबेलो आणि ताईलिली डायस यांनी आपल्या छोट्याशा संवादातून आपल्या भावना व्यक्त करताना श्रोत्यांना भावूक केले.

कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन अश्विनी भोईर यांनी आपल्या ओघवत्या आणि मार्मिक शैलीत केले तर आभारप्रदर्शन स्टीफन परेरा यांनी केले.

॥ ग्रंथाली ॥ ✨ ॥

नोंदणी क्रमांक ग्रंथाली विश्वस्त संस्था, ई-१३८२५ (मुंबई)

१०१, १/बी, 'द नेस्ट', पिंपलेश्वर सोसायटी, टायकलवाडी, मनोरमा नगरकर मार्ग, स्टारसिटीसमोर,
माहीम (पश्चिम), मुंबई ४०००१६. टूरध्वनी : २४२१६०५० | Email - granthali01@gmail.com

निवडक उपलब्ध पुस्तके

क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखकाचे नाव	मूळ किंमत रु.	सवलत किंमत रु.
१.	जागतिक सत्ताकारण : एक दृष्टिक्षेप	अमोल केरकर	४००	२५०
२.	परका	लालसाहेब जाधव	४००	२५०
३.	ढोर-चांभार स्त्रियांच्या आंबेडकरी जाणिवांचा परीघ	सुनीता सावरकर	३००	१८०
४.	शिवमतभैरव	घनश्याम बोरकर	५००	३००
५.	शरणयोग	घनश्याम बोरकर	५००	३००
६.	कालजयी	घनश्याम बोरकर	५००	३००
७.	संजय चौधरींच्या... कवितेचा कोलाज	संपादक : डॉ. रमेश माने	३५०	२००
८.	चाकावरची चाकरी	सुधाकर राऊत	३५०	२००
९.	एक घोट मृगजळाचा	विजयालक्ष्मी मणेरीकर	२५०	१५०
१०.	डॉ. अविनाश सांगोलेकर यांचा 'अविनाशपासष्टी' गजलसंग्रह : एक शोध	डॉ. धनंजय भिसे	१२०	७५
११.	ऊर्जापुराण	शशिकांत धारणे	२००	१२०
१२.	विज्ञान-नाटके	सुधीर थत्ते, नंदिनी थत्ते	१००	६०
१३.	नाट्यातून विज्ञानाकडे (भाग १)	शरद काळे	२००	१२०
१४.	नाट्यातून विज्ञानाकडे (भाग २)	शरद काळे	२००	१२०
१५.	निसर्गक्रण	शरद काळे	३००	१८०
१६.	मेलबर्न मेगापाय	रेमंड मॅच्याडो	३००	१८०
१७.	... आणि चांदणे उन्हात हसले	डॉ. राजश्री पाटील	३५०	२००
१८.	चौकटीबाहेर	विनता कुलकर्णी	२००	१२०
१९.	घण, गाव आणि ऐरण	चांगदेव काळे	२००	१२०
२०.	चिंतन (भाग ४)	शरद काळे	५००	३००
२१.	न घेतलेला रस्ता	डॉ. अजित मगदूम	२००	१२०
२२.	ऊर्मिला	डॉ. स्मिता दातार	४००	२५०
२३.	जगावेगळा लिंडबर्ग	नीला चांदोरकर	५००	३००
२४.	अनहद	डॉ. निर्मोही फडके	२००	१२०
२५.	शहामृग	रवींद्र शोभणे	३००	१८०

ताजी पुस्तक प्रकाशने

डॉ. अलीमिया परकार लिखित
'वाटचाल सहा दशकांची'
या पुस्तकाचे प्रकाशन

डॉ. सुनंदा काकडे-आपटे लिखित
'ब्रह्ममार्ग रूप बोध'
या पुस्तकाचे प्रकाशन

संजय नलावडे लिखित
'शिवनेरीची श्रीमंती'
या पुस्तकाचे प्रकाशन

रिचर्ड नुनीस लिखित
'वाडवळी शब्दकोश आणि
व्युत्पत्ती शोध'
या पुस्तकाचे प्रकाशन

डॉ. धनंजय भिसे लिखित
'डॉ. अविनाश सांगोलेकर
यांचा 'अविनाशशासत्री'
गजलसंग्रह : एक शोध'
पुस्तक प्रकाशन

सोने बावनकशी आहे असे आपण तेव्हाच म्हणतो जेव्हा ते कसोटीवर उतरते, पण एखादी कविता रसिकांच्या मनाच्या कसोटीवर उतरते जेव्हा ती बावनकशी सोन्यापेक्षाही लख्ख उजळलेली असते, अधिक शुद्ध असते. (इथे शुद्धतेची व्याख्या कवीच्या अनुभवविश्वाशी आणि कवितेच्या आशयाशी संबंधित आहे.)

पाऊस असा कोसळतो, जणू मित्र जुना भेटावा आतुर बोलता त्यासी, तो निःशब्द वावरावा

कवी महेंद्र कोडे ह्यांची कविता 'बावनकशी' ह्या संग्रहातून अशा एखाद्या जुन्या मित्रासारखी भेटते ह्याचे कारण ती २०१०मध्ये पहिल्यांदा रसिकांना भेटायला आली होती. कवी मंगेश पाडगावकर ह्यांच्या हस्ते प्रकाशित झालेला 'बावनकशी' नोव्हेंबर २०२३मध्ये दुसऱ्या आवृत्तीच्या रूपात पुन्हा वाचकांशी हृदयसंवाद साधण्याकरता आला. कवितासंग्रहाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित होणे हे विशेष कौतुकाचे आहे.

'बावनकशी' मधील कविता सोनसळी आहे. तिन्हीसांजेपूर्वीची सोनसळी उन्हे वेगळी असतात. ती आपल्याला सकाळच्या कोवळ्या सूर्यकिरणांपेक्षा कोमल आणि मध्याह्नीच्या तप्त उन्हापेक्षा कोमट असा एक अस्फुट स्पर्श करतात. त्यांच्यामध्ये उलटत जाणाऱ्या दिवसाची आठवण आणि काही काळानंतर येणाऱ्या तिन्हीसांजेची साद असते. 'बावनकशी' मधील ह्या अर्थाने सोनसळी आहे.

'तू मला सगळींच्या सगळी खूप आवडतेस'
असं चुकूनदेखील म्हणायला नको होतं-
खरोखर

अलीकडं तुझं दर्शन
बरंच दुर्मिळ झालंय...'

ह्या कवितासंग्रहाचे स्वरूप रूढार्थाने जसे असते त्यापेक्षा काहीसे वेगळे आहे. मी, पाऊस आणि देव अशी साधारण तीन विभागांमध्ये ह्या कवितांची विभागणी झालेली आहे. मी ह्या पहिल्या विभागामध्ये कवितेतल्या 'मी'चा हृदयसंवाद आहे.

मी न वेगळी आहे /तू माझा माझ्या आत/ उमलेन तुझ्यातून
पुन्हा/ तो कुजबुजतो कानात किंवा
मी कविता बोलत जातो सवयीनं
मैफल चित्रातल्यासारखी स्तब्ध

आठवणींच्या कुठल्या काठावर तू घुटमळतेहेस ?

पाऊस हा सर्व कवींचा, कलाकारांचा लाडका प्रियकर आहे.

हे १००% पटते जेव्हा 'बावनकशी' मधील 'पाऊस म्हणजे' ह्या कवितेतील 'ती' म्हणते...

'तुम्ही कवी म्हणजे फारच बुवा!

निसर्गात सरळ साधं

तुमच्या नजरेत घडत नाही

पाऊससुद्धा तुमच्यासाठी

पाऊस म्हणून पडत नाही.'

हा पाऊस विविधांगांनी वाचकांना भिजवून जातो. उगीचच

ग्रंथपरिचय

डॉ. निर्मोही फडे

१९२०१ ४६७११

बावनकशी
महेंद्र कोडे

प्रतिमांच्या ढगांची गर्दी न करता साध्या-सोप्या शब्दांमधून हे आभाळ बरसते, तर कुठे दुष्काळी जगण्याची ढग आपल्यापर्यंत पोहोचवते...

मोठे पंचांग सांगते /आहे श्रावण आलेला / झाडाझाडाच्या खोडाला / सुखा वैशाख टांगला

ह्या कवितांना एक अंतर्गत लय आहे. ती जितकी जगण्याची आहे, तितकीच कणाकणाने विमुक्त होण्याचीही आहे. एका कवितेत कवी लिहितात,

'एक लक्षात ठेव

तू कितीही उन्मळून टाकायचे म्हटलेस

तरी आम्ही तगवत ठेवू

आमच्या आयुष्याचे वठलेले झाड...

तुझ्याच जमिनीवर -

तुझ्याच आभाळाखाली!'

'नियतीवादा'ची रेषा अक्षरामधून ओळखणारी अशी ही 'खेळिया' नावाची कविता शेट्टी माणसाच्या जगण्याच्या नैसर्गिक आणि चिवट ऊर्मिला आधारेखित करते.

कृष्ण आणि राधा ही कवींची लाडकी मिथके.

'बावनकशी' मधील कविताही ह्या मिथकांना अशा स्वरूपात आपल्यासमोर आणते...

काळोख दाटतो तेव्हा/ यमुनेचा कातरतीर/
अशुभखडे मनडोही/अन् तरंगबावर नीर

येशू ह्या धर्मपुरुषाच्या अस्तित्वाबद्दल असणारी असोशी ह्या कवितेतून साकारते आणि ही कविता करुणरसात भिजून जाते. तर कधी ह्या कवितेतला 'मी' वेडा पीर होतो. धर्म आणि धर्माने निर्माण केलेल्या खऱ्या-खोट्या संकल्पनांचा मानसिक पातळीवर विणलेला एक गोफ ह्या कवितांमध्ये आपल्याला दिसतो.

निसर्ग आणि निसर्गातील रंग, माणसाचे मन

आणि त्या मनाचे भावरंग, संस्कृतीच्या वाटेने आपल्यापर्यंत आलेली मिथके, लोककथा, रूढी-परंपरा ह्यांचे सहज भाषेतील दर्शन आपल्याला ह्या शब्दांमधून होते. काही जुन्या उपमा किंवा कल्पनांचा अनुभव आपल्या कवितेतून कवी वाचकांना देतात, जो द्यावयास काहीच हरकत नाही, मात्र त्यात अधिक नवीनतेची अपेक्षा आहे.

कवितेच्या आजूबाजूने डोकावणारी अच्युत पालव ह्यांची समर्पक रेखाटने आणि रिद्धेश आडारकर ह्यांची रेखाचित्रे ही कवितेचा आपल्या मनावर होणारा परिणाम अधिक गडद करतात. ज्येष्ठ कवी मंगेश पाडगावकर ह्यांचे शुभाशीर्वाद . तसेच प्रसिद्ध कवी, साहित्यिक अशोक बागवे आणि प्रवीण दवणे ह्यांच्या मौलिक शब्दांचे पाठबळ ह्या कवितेला मिळाले आहे. अनेक मानाच्या पुरस्कारांनी ह्या कवितासंग्रहाचा गौरव झाला आहे. अनेक मानाच्या पुरस्कारांनी गौरवण्यात आलेल्या ह्या 'बावनकशी' सोनकवितेच्या दुसऱ्या आवृत्तीचे कविताप्रेमींकडून स्वागत.

बावनकशी (कवितासंग्रह), कवी - महेंद्र कोडे.

सकाळ प्रकाशन, मूल्य - ₹१७०/-

ऊर्जेविषयी सर्व काही

'कोळसाप्रक्रिया विभाग अवाढव्य असतो आणि भल्यामोठ्या क्षेत्रात पसरलेला असतो. कारण वीजकेंद्राला लागणाऱ्या कोळशाची प्रचंड मोठी गरज. उदाहरण घ्यायचे झाले तर १००० मेगावॉट वीज निर्मितीकेंद्राला प्रत्येक दिवशी सुमारे ९००० टन कोळशाची गरज असते. म्हणजे ९० डबे असणारी आणि प्रत्येक डब्यात १०० टन कोळसा असणारी एक मालगाडी भरून रोज कोळसा लागतो आणि असा किमान आठवड्याचा साठा बाळगायचा असल्याने आणि त्यावर रोज प्रक्रिया करायची असल्याने हा विभाग असा अवाढव्य असतो.'

भौतिकशास्त्रातील व्याख्येनुसार आपण ऊर्जा, शक्ती आणि बल या तीनही शब्दांना समानार्थी म्हणून वापरतो, परंतु विज्ञानानुसार या तीन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत व प्रत्येकाचा उपयोग हा वेगळ्या वेगळ्या अंगांनी होतो. ऊर्जा म्हणजे कार्य करण्याची क्षमता, जी ज्युल या एककात मोजली जाते. घरगुती वापरासह उद्योगधंदे, कारखाने, शेती, अन्नधान्य उत्पादन आणि अन्नप्रक्रिया, रस्त्यावरचे दिवे, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्यसेवा, वाहतूक, विविध नागरिक सेवासुविधा, अशा अनेक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपल्याला ऊर्जेची नितांत गरज असते. ही ऊर्जा कोळसा, केरोसीन, लाकूड, स्वयंपाकाचा गॅस किंवा तत्सम इंधनाच्या ज्वलनशील मार्गांनी मिळवली जाते, याच्याशी आपण दैनंदिन वापरामुळे परिचित आहोत. परंतु याच जोडीला पवन, सौर, वायू, अणू या मार्गानेदेखील ऊर्जा निर्मिती केली जाते. परंतु तिची प्रक्रिया आणि तिचा अवाढव्य व्याप याबाबत आपण अनभिज्ञ असतो. हे सर्व समजावून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरावे असे पुस्तक म्हणजे 'ऊर्जापुराण'.

'ऊर्जापुराण' या पुस्तकात ऊर्जा म्हणजे काय, तिची ओळख आपणास करून दिलेली आहे, त्यासोबतच मानवी विकासात या ऊर्जेचा उपयोग कशा प्रकारे व किती प्रकारे केला जातो, तिचे स्रोत आणि वर्गीकरण कशा प्रकारचे आहे, जीवाश्मस्रोतांपासून ऊर्जा निर्मिती कशी केली जाते या ऊर्जा निर्मितीचे नूतनीकरण कशाप्रकारे करता येऊ शकते, यांची संपूर्ण प्रक्रिया या पुस्तकात समजावून सांगितलेली आहे. अणुऊर्जा हा विषय अलीकडील काळात अनेक कारणांनी वादग्रस्त झालेला आहे, परंतु अणुऊर्जा हा स्रोत ऊर्जा निर्मितीसाठी किती पटींनी उपयुक्त आहे हे इथे स्पष्ट करण्यात आलेले आहे. महत्त्वाचा भाग असा, की या सगळ्या प्रकारात उर्जेबाबत भारताचे जगाच्या तुलनेत स्थान कुठे आहे याचादेखील उल्लेख आकडेवारीसह या पुस्तकात दिलेला आहे. एकूणच ऊर्जेविषयी सखोल माहिती असलेले हे पुस्तक आहे. विषय भौतिक विज्ञानाचा असल्याने आपणास तो जड वाटण्याची शक्यता आहे परंतु लेखकाने आपली ही भीती अनाटायी ठरवलेली आहे.

ऊर्जा निर्मितीसाठी कोळसा एक प्रमुख घटक आहे. जगामध्ये

ग्रंथपान

चांगदेव काले
१८६९२०७४०३

ऊर्जापुराण शशिकांत धारणे

उपलब्ध असलेला कोळशाचा साठा १०५ अब्ज टनांचा आहे. पैकी या उत्पादनात भारताचा जागतिक क्रमांक दुसरा लागतो. खनिजतेलाचा जगभरात असलेला स्रोत सुमारे २४४ अब्ज टन इतका आहे. यात भारताचा तेलाचा ज्ञात साठा सुमारे साठ कोटी टनांचा, म्हणजे ०.३ टक्के आहे. नैसर्गिक वायूचा जगभरातला साठा १८८,००० अब्ज घनमीटर इतका आहे. तर भारताकडे १३० अब्ज घनमीटर म्हणजेच ०.७ टक्के एवढा आहे. भारतातील स्थापित अणुविद्युत क्षमता ६७८० मेगावॉट इतकी आहे. म्हणजेच स्थापित क्षमतेच्या १.७% इतकी आहे. सौरऊर्जेच्या बाबत भारताचा जगात पाचवा क्रमांक लागतो. तर पवनऊर्जा उत्पादनात चौथा क्रमांक आहे. ऊर्जेच्या एकूणच क्षेत्रात भारताची कामगिरी, आज आणि उद्याच्या भविष्यातील अंदाज अतिशय सुस्पष्टपणे मांडलेला आहे.

विद्युत बॅटरी, मोबाइलमधील बॅटरी, झिंक बॅटरी, अवकाश यानात असलेली बॅटरी, प्रत्येक बॅटरीत असणारे विविध घटक आणि त्यांची उपयुक्तता यांचे विश्लेषण उदाहरणासह केलेले आहे. प्रक्रिया समजावून सांगताना इंग्रजी व मराठी वैज्ञानिक शब्दांसह स्पष्ट केलेली आहे. एकदा चार्ज केले की खूप वेळ चालायला हवी, चार्ज करायला कमीत कमी वेळ लागायला हवा, तिच्यात भरपूर ऊर्जा साठवता यायला हवी, ती आकाराने व वजनाने हलकी व वापरायला सुटसुटीत असावी आणि तिची किंमतदेखील कमी असावी, अशा स्वरूपाची बॅटरी प्रत्येकाला हवी. याबाबतचे उदाहरण म्हणजे आखूडशिंंगी, बहुदुधी, कमीत कमी चारा खाणारी, भरपूर शेण देणारी आणि मारकी नसलेली गाय जशी प्रत्येक गवळ्याला हवी असते तशी ती आपल्याला हवी आहे, अशा सुंदर शब्दात लेखकाने आपल्या प्रत्येकाच्या मनातली अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

ऊर्जा म्हणजे काय इथपासून सुरु झालेला हा प्रवास चीनची संमीलन अणुभट्टी - कृत्रिम सूर्यपर्यंतचा आहे. ऊर्जा निर्मितीच्या सुरुवातीच्या काळापासून तो २०२२ पर्यंतच्या काळापर्यंतचा आहे. यात एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे लोकसंख्या. तिच्या तुलनेत या ऊर्जेचे नियोजन कसे आहे आणि कसे असायला हवे याची आकडेवारी देऊन ऊर्जेचा संपूर्ण आवाका आपल्यासमोर उभा केलेला आहे. सोबत आपल्या लेखनाचे स्रोत यांचे संदर्भदेखील प्रत्येक लेखाखाली दिलेले आहेत.

लेखक शशिकांत धारणे यांची न्यूक्लियर पॉवर प्लांट ट्रेनिंग सिम्युलेटर्स व न्यूक्लियर पॉवर प्लांट डायनामिक्स, कॉम्प्युटेशनल फ्लुईड डायनामिक्स, विज्ञानप्रसार ही कार्यक्षेत्रे आहेत. त्यांच्या या कार्यासाठी त्यांना पारितोषिकांनी सन्मानित करण्यात आलेले आहे. या पुस्तकाला डॉ. अनिल काकोडकर यांची प्रस्तावना लाभलेली आहे. मुखपृष्ठावरील सजावट सतीश भावसार यांची आहे.

मूल्य २०० रुपये सवलतीत १२० रुपये

चिंतनगर्भ लेखसंग्रह

‘ज्या सरकारात फार थोड्या स्त्रिया आहेत, ज्यांना जाणण्यात त्यांनी घाई केली, ते स्वतःला स्त्री म्हणणारे पुरुष आहेत व ते सिद्ध करण्यासाठी त्यांनी अंडाशय काढून टाकले आहे. म्हणून ते त्या स्त्रीला भिन्नलिंगी न मानता लिंगविरहित मानतात. असा लिंगबदल करणाऱ्या कोणीही गर्भाशय किंवा बिजांडकोश रोपण करून का घेतले नाही? ते करून घेणं बंधनकारक केलं असतं तर स्वतःला स्त्री समजणारे पुरुष रातोरात अदृश्य झाले असते. मानवनिर्मित स्त्रीला स्त्री म्हणून स्वीकारण्याचा आग्रह म्हणजे स्त्री ही सदोष नर असल्याची चुकीची धारणा संस्थात्मक पातळीवर निर्माण करण्यासारखं आहे.’

लेखकासंबंधी विचार मांडायचे असतील तर प्रथम त्याच्या साहित्याचा नीटसा अभ्यास करणे अनिवार्य ठरते. साहित्याच्या अभ्यासातून लेखकाची लेखन शैली, त्याने हाताळलेले विषय, त्याचा कसदारपणा आणि त्यात त्याची यशस्विता, यावर त्याचे मूल्यापन ठरते. अशा जागतिक स्तरावरील सुप्रसिद्ध लेखक शेक्सपीयर, काझुओ इशिगुरो, सिल्विह्या प्लॅथ, ओल्गा तोकर झुक, रॉबर्ट फ्रॉस्ट आणि शाहीर अण्णाभाऊ साठे यांची नावे आपल्यासमोर येतात. ज्याचा जन्म आणि मृत्यू २३ एप्रिल रोजी झालेला आहे असा शेक्सपीयर, जगविख्यात नाटककार चारशे वर्षे झाली तरी अजूनही आपले श्रेष्ठपण कायम राखून आहे. विशेष म्हणजे मानसशास्त्रावर अभ्यासपूर्ण मांडणी त्याच्या मृत्यूनंतर तीनशे वर्षांनी झालेली आहे. अशा थोर लेखकाविषयी एका लहान लेखाच्या चौकटीत नेमकेपणाने वर्णन करणे कठीण असूनही लेखकाने उदाहरणासह शेक्सपीयरच्या साहित्यिक गुणांची प्रत्येक बाजू स्पष्ट केलेली आहे.

२०१७ साली साहित्याचा नोबेल पुरस्कार ज्यांना मिळाला ते जपानी लेखक काझुओ इशिगुरो यांच्याविषयी विश्वातील द्रंढ चितारणारा लेखक’ असे समर्पक शीर्षक दिलेल्या लेखात लेखक लिहितात, ‘स्मृती, स्वप्न, फॅटसी, विज्ञानतत्त्व, गूढ रहस्यमयता, अशा आशयसूत्रांचा, रूपकांचा धाडसी व प्रयोगशील वापर फार थोड्या लेखकांनी इतक्या विविधतेने केला आहे. इशिगुरो यांना नोबेल पुरस्कार बहाल करून नोबेल समितीनं भविष्यवेधी साहित्याच्या प्रांतात आपली अमीट मुद्रा उमटवणाऱ्या लेखकाचा गौरव केला आहे. परस्परविरोधी जगातील ताणेबाणे टिपताना माणसाच्या आजच्या दोलायमान, अनिश्चिततेनं ग्रासलेल्या स्थितीला भूतकाळ आणि स्मृतीच्या आधारे स्थिरता देता येते हेच इशिगुरोच्या साहित्याचं मर्म आहे!’

दलित साहित्याविषयी १९७० ते ८० च्या काळामध्ये मोठा गवगवा झाला परंतु त्याचे खरे उद्गाते ‘हे जग ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकावर नसून दलिताच्या तळहातावर तरलेली आहे’, असे मर्मभेदी विधान करणारे अण्णाभाऊ साठे हे होते. हे ‘दलित साहित्याच्या मूल्यात्मक अधिष्ठानाचे वाटेकरी’ या लेखात लेखकाने सप्रमाण दाखवून दिले आहे. अवघे ४९ वर्षांचे आयुष्य लाभलेल्या अण्णांनी किती विपुल साहित्यलेखन केलेले आहे तसेच शाहीर म्हणून बजावलेली कामगिरी

ग्रंथपान

न घेतलेला रस्ता
डॉ. अजित मगदूम

किती श्रेष्ठ आहे याचा आढावा या लेखात घेण्यात आलेला आहे.

मनाल-अल-शरीफ ही सौदी अरेबियातील महिला स्त्रियांच्या हक्कासाठी कशी लढा देते याचे वर्णन ‘कोणती लढाई अधिक कठीण’ या लेखात वाचायला मिळते. अजूनही मुस्लीम देश महिलांच्या हक्कांबाबत किती कठोर आहेत आणि महिला त्या विरोधात कशा लढा देत आहेत याची कल्पना या लेखातून येते. ओल्गा तोकर झुक ही ‘सरहद्दी ओलांडणाऱ्या प्रवासाचं तत्त्वज्ञान मांडणारी नोबेल विजेती लेखिका’ हिच्या लेखनाविषयी करून दिलेला परिचय आपल्यास परिचय आपल्यासाठी खूप वेगळा ठरतो. व्हाट्सअप आल्यापासून त्याचे गुण आणि अवगुण त्याच्यामुळे संवाद हरवला आहे की अधिक जवळ आला आहे, संवादासाठी शब्दच आवश्यक आहेत असे नाही तर देहबोलीतूनही संवाद साधता येतो, आई आणि पत्नी यांच्यामध्ये समन्वय साधून होणारा गुंता कसा सोडवायचा ही मुलासमोर असलेली समस्या, गांधीजींच्या अहिंसातत्त्वापाठी असणारे सूत्र, आताच्या पिढीमध्ये अंतर कसे वाढत चालले आहे, अशा विविध विषयांची उकल लेखकाने या लेखसंग्रहात केलेली आहे. ‘न घेतलेला रस्ता’ हे

शीर्षक असलेले लेखसंग्रहाचे हे पुस्तक. यात एकूण १८ लेख आहेत.

एकूणच या संग्रहातील सर्व लेख अभ्यासपूर्ण चिंतनातून गाळलेले अर्क वाटावेत इतके उत्तम आहेत. लेखाच्या अनुषंगाने व्यक्त झालेले विचार अधिक सुलभपणे वाचकांपर्यंत संवादी स्वरूपात कसे पोहोचतील याचीही काळजी लेखकाने घेतलेली आहे. भाषेवर प्रभुत्व आणि त्याला चिंतनाची जोड असलेले लेखन हे नेहमीच उच्च दर्जाचे ठरते, त्याचा अनुभव हा लेखसंग्रह देतो .

डॉ. अजित मगदूम हे उत्तम संशोधक आणि लेखक आहेत. भाषाशास्त्र हा त्यांचा आवडीचा विषय आहे आणि तौलनिक साहित्य हा त्यांच्या अभ्यासाचा विषय आहे. मराठी दलित साहित्य आणि आफ्रिकन अमेरिकन साहित्य यावर त्यांनी संशोधन केलेले आहे. त्यांनी २२०हून अधिक पुस्तकांचे परीक्षण केलेले असून अनेक नियतकालिकांमधून त्यांचे नियमित लेखन प्रसिद्ध होत आहे. चेकॉव्ह, टॉलस्टॉय इत्यादींच्या कथांचे मराठी अनुवाद, तसेच डॉक्टर शांतिनाथ देसाई यांच्या ‘ओम् गमो’ या कादंबरीचा मराठी अनुवाद , असे अनेक अनुवाद त्यांनी केलेले आहेत. त्याचप्रमाणे व्यसनमुक्तीचे कार्य, जागृती कार्यक्रम, अशा सामाजिक उपक्रमांमध्येही विद्यार्थ्यांसाठी त्यांचा मोठा सक्रिय सहभाग आहे. इंग्रजी विषयाचे त्यांनी अध्यापन केलेले असून प्राचार्य म्हणून ते निवृत्त झालेले आहेत.

ग्रंथालीने प्रकाशित केलेल्या या विविधांगी लेखसंग्रहाचे आशयसंपन्न असे सुरेख मुखपृष्ठ चंद्रमोहन कुलकर्णी यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

चौकटीतील माणसांचा शोध

‘पुढच्याच क्षणी वादळ अगदी आपल्या पुढ्यात, अंगणात आल्यासारखे माधवीला जाणवू लागले. तिचे घर पायापासून हादरायला लागले. खिडक्यांच्या काचा फुटू लागल्या. छप्परी कौले डळमळू लागली. सरयूबेन बेडरूममध्ये खिडकीपासून दुसऱ्या टोकाला एका भिंतीजवळ थरथरत पायांचे मुटकुळे करून बसल्या होत्या. तोंडाने कसलेसे स्तोत्र म्हणत होत्या. एव्हाना बाथरूममधील अंधोळीचा टबही थरथरू लागला होता. माधवी टबमध्ये असलेल्या तिच्या नातवंडाकडे धावली...’

परदेशस्थ भारतीयांच्या कथा हा विषय तसा काहीसा कुतूहलाचा असतो. अनेक वर्षे अनेक कारणांनी परदेशात वास्तव्य केल्यानंतर त्यांच्या आचारविचारांत जसा बदल अपेक्षित असतो तसा तो त्यांच्या लेखनातही दिसू येतो का, हा त्यातला पहिला प्रश्न. तसाच तो कथेतील विषयांचा. भारत आणि परदेश येथील जगणे, संस्कृती, भाषा यांचा मेळ घातला जातो की एकांगी चित्रण केले जाते? चौकटीबाहेर हा कथासंग्रह समोर आला तेव्हा हेच कुतूहल होते. वाचत गेलो तेव्हा लक्षात आले, लेखकाला त्याची आपली मूळ माती कितीही प्रयत्न केला तरी तिच्या ओलाव्याचा विसर पडू देत नाही, तशी नवीन माती परकी असेलही कदाचित, तरी तिच्यातही तिची स्वतःची धग आहे, तिच्यापासून अलिप्त राहण्याचा पर्याय ती स्वीकारू देत नाही. ही परस्परगुंफण केवळ नैसर्गिक आहे असे नाही, त्यात त्या लेखकाचे भावनिक, मानसिक नाते जसे आपोआप आर्द्र होत जाते तसे संवेदनक्षम मनही त्याला आपल्यात सामावून घेत असते. जसा कॅनव्हास चित्रातले रंग आपल्यात सामावून घेतो, जपतो, तसा ‘चौकटीबाहेर’ हा कथासंग्रह असा रंग सामावलेला, जपलेला कॅनव्हास आहे. याचे एकमेव कारण म्हणजे माणूस!

हा तेरा कथांचा संग्रह आहे. या कथा परदेशी माणसांच्या आहेत तशा भारतीय माणसांच्या आहेत. भारतातून गेलेल्या माणसांच्या आहेत तशा भारतीय माणसांशी नाते असलेल्या परदेशस्थांच्या आहेत. त्यामुळे भारतीय संस्कारांचा रंग गडद असणे स्वाभाविक ठरते. संस्कार म्हटले की पहिला प्रश्न येतो तो चालीरीती आणि त्याच्याशी जोडलेले नातेसंबंध. दुसरा त्यांच्यातले जपलेले आपलेपण आणि निर्माण होणारा दुरावा. प्रेमविवाह आणि त्यामुळे मोडून टाकलेल्या जातीपातीच्या चौकटी, नातेसंबंध जपताना होणारी घुसमट, ओलावा, परस्परविश्वास आणि तडा जाऊ नये म्हणून केलेली कसरत, आपलेपणा आणि परकेपणा, असा माणसाशी जोडलेला एक आकृतिबंध या कथांमधून आपल्यासमोर उलगडत जातो. हे लेखक म्हणून जपलेले वेगळेपण.

लेखिका विनता कुलकर्णी या कथालेखन करताना एक भूमिका आपल्यासमोर ठेवतात, माणसे ही सगळीच नेहमी वाईट असतात असे नाही; व्यावहारिकता, त्यांचा दर्जा, आणि भोवतीचे वातावरण त्याला जबाबदार असते. तसे अनेक जण वाईटावरही मात करून माणुसकीचा गहिवर जपताना दिसतात. शेवटी माणूस हा माणूस आहे, भलेबुरे

ग्रंथपान

चौकटीबाहेर
विनता कुलकर्णी

ठरते ते त्यावर. मानवी मनाचे असे विविध कंगोरे दाखवणाऱ्या या कथा आहेत. ‘खरा तो एकची धर्म’ या कथेत जस्मीन नावाची तरुणी प्रेमविवाहानंतर जाई होते, दाते नावाचा कर्मठ सासरा, जो स्वतःच्या मुलीला परधर्मीयाशी लग्न करण्यास विरोध करतो त्याला ऐकवते, ‘मी अमेरिकेत वाढलेली असले तरी भारतीय पद्धती मनापासून समजून घेण्याचा प्रयत्न करते आहे. जात, धर्म, परंपरांच्या ओझ्याने दबून न जाता विविध संस्कृतीतील योग्य ते निवडून मानवधर्म पाळणे अधिक महत्त्वाचे नाही का?’

‘घुसमट’ नावाची कथा ही मानसिक द्वंद्वाची उत्तम कथा आहे. ‘बोधिसत्त्व’ याच वळणाची कथा आहे. तशी ‘चौकटीबाहेर’ हे शीर्षक असलेली कथा कायमची लक्षात राहावी अशी आहे. तडजोड करणे, स्वतःला मुरड घालणे आणि मनाविरुद्ध घुसमट सहन करण्याला काही मर्यादा असतात. रॉबर्ट लोपेझला सहन करणे हे कठीण होत असतानाही, मुलगा योगेशला स्वतःच्या पायांवर उभा करण्यापर्यंत सानिका सगळे असह्यपण सहन करते. आणि ज्या दिवशी योगेशची चिंता संपते तेव्हा स्वतःच्या वेगळ्या घरात राहायला जायचा निर्णय घेते. शेवटी सगळे सहन करण्याची वेळ स्त्रीवरच येते. तरीही तिला

आपली जबाबदारी, संस्कार विसरता येत नाही, त्यापोटी ती सगळे सहन करत राहते. सानिकासारख्या अनेक व्यक्तिरेखा आपल्याला कथासंग्रहात भेटतात. त्यांच्या माध्यमातून स्त्रीमनाचे पैलू लेखिकेने प्रकाशमान करून दाखवले आहेत.

‘पुस्तकचोर’ ही एक वेगळी कादंबरी आपल्याला विनता कुलकर्णी यांच्या सुंदर अनुवादामुळे वाचायला मिळाली. सातत्याने लेखन करणारी ही उच्च विद्याविभूषित विदुषी अनेक पुस्तकांची लेखिका आहे तशी अनेक सामाजिक संस्थांशी जोडलेली एक उत्कट संवेदशील कार्यकर्ती म्हणून परिचित आहे. अमेरिकेत स्वतःचे स्थान निर्माण केलेल्या विनता कुलकर्णी यांचे अलीकडेच निधन झाले. त्यामुळे दुर्दैवाने त्यांचा हा शेवटचा कथासंग्रह ठरला. लेखनावर हुकूमत असलेली लेखिका अमेरिकेत असल्याने तेथील जीवनापासून अलिप्त नव्हती, तरीही भारतीय संस्काराचा अभिमान त्यांच्या लेखनातून सतत जाणवत राहतो. मराठीवरील प्रभुत्वही त्यांनी कायम जपलेले आहे.

विद्युल्लेखा अकलूजकर यांनी प्रस्तावनेत या कथासंग्रहातील कथांची सौंदर्यस्थळे दाखवली आहेत. अरविंद कुलकर्णी यांनी हृदयस्पर्शी मनोगत लिहिले आहे. ‘चौकटीबाहेर’चे मुखपृष्ठ सतीश भावसार यांनी सजवलेले आहे.

मूल्य २०० रुपये सवलतीत १२० रुपये

बोलीभाषेच्या मुळाशी जाणारा कोश

'मायबोलीला व्याकरणाचे नियम लागू पडत नाहीत, कारण ती फक्त बोलली जाते, ती लिखित स्वरूपात नसते, नव्हती. आज आहे. बोलीचा वापर विविध वाङ्मयप्रकारांतील साहित्यात होतो आहे. आजही अशा स्वरूपाच्या बोलीला व्याकरणाचे नियम लागू पडत नाहीत. ऱ्हस्व-दीर्घाचे तिला वावडे नाही. व्याकरणाचे नियम अवलंबण्याची तिला आवश्यकता नाही. ती प्राकृतिक रूपात असते, परंतु ती अशुद्ध नसते. ती शुद्धच असते, त्यामागची विशुद्ध भावना महत्त्वाची असते.'

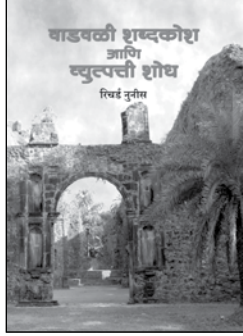
अपरांतात बोलली जाणारी भाषा म्हणजे वाडवळी भाषा. अपरांतांचा प्रदेश म्हणजे पश्चिमेचा भाग. जो पालघरपासून खाली कोकणाच्या काही भागापर्यंत येतो, असे अशोक सावे यांनी त्यांच्या वाडवळी शब्दकोशात नमूद केलेले आहे. त्यामुळे या प्रदेशात जो सोमवंशी क्षत्रीय समाज आहे, त्यांची बोलीभाषा ही वाडवळी आहे असे समजले जाते. सोमवंशी क्षत्रीय समाज म्हणजे बिंबराजाने पैठणहून कोकणात येताना जी सहासष्ट कुळे सोबत आणली होती, त्यापैकी सत्तावीस कुळे सोमवंशी क्षत्रीय होती. हाच समाज वाडवळ म्हणून ओळखला जाऊ लागला. तसा वाडी करणारे ते वाडवळ असेही मान्य झाले, असे मनोगतात लेखक रिचर्ड नुनीस यांनी नमूद केलेले आहे. खरे तर हा अपरांताचा भाग, विशेषतः पालघर-वसईचा, अनेक राजवटींच्या अमलाखाली राहिलेला भाग आहे. यात मुस्लीम, पोर्तुगीज, इंग्रज, यांचा कालखंड मोठा राहिलेला आहे. त्यामुळे त्यांचा प्रभाव जसा भाषेवर राहिला तसाच अरेबिक, फारसी, उर्दू यांचाही प्रभाव राहिला आहे. साहजिकच मूळ भाषेच्या व्याकरणातही तसा बदल होत गेलेला आहे. तरीही ही या समाजाचीच बोली न राहता एकूणच या प्रदेशात राहणाऱ्या समाजाची ही दैनंदिन व्यवहाराची, जगण्याची भाषा झालेली आहे. अशा वाडवळ भाषेची मुळे शोधण्याचा, तिची व्युत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न या कोशातून झालेला आहे.

बोलीभाषेचा शोध घेणे वाटते तितके सोपे नसते. त्यातून ज्या भाषेत विपुलप्रमाणात लेखन झालेले नसेल त्या भाषेवर काम करणे आणखी कठीण होते. तसा काहीसा प्रकार हा शब्दकोश करताना झालेला असल्याचे कोशकर्त्याने प्रामाणिकपणे नमूद केलेले आहे. तरीही त्यांनी केलेले संशोधन नक्कीच मोलाचे आहे, असे या कोशावरून लक्षात येते. शब्दकोश हा केवळ शब्दांचे अर्थ सांगण्यासाठी उपयुक्त ठरतो असे नाही. त्याकडे चिकित्सकपणे पाहावे लागते. सगळ्यात महत्त्वाचे ठरते त्याची व्युत्पत्ती, त्याचे व्याकरणीय स्वरूप, त्याचा वापर, आणि बोलीभाषेत स्वर व व्यंजनांचे होणारे लोप वा त्यांचे अन्य व्यंजनात झालेले परिवर्तित उच्चार. त्याशिवाय त्या शब्दाच्या मुळाशी पोहोचणे शक्य होत नाही. कोशकर्त्याने याचे अवधान बाळगलेले आहे. जसे च चा उच्चार स किंवा श होतो, जसा चल-सल, चांदी-सांदी, चिमणी-शिमणी, चिंबोरी-शिंबोरी, तसेच व चा वर्णबदल य होतो, वेणा-येणा, वेडा-येडा, वेलची-येळशी, त्याप्रमाणे च, छ यासारखे वर्ण कठोर समजले जातात, त्याऐवजी स-श-ह यांसारख्या मृदू वर्णांचा वापर अधिक होतो.

ग्रंथपान

वाडवळी शब्दकोश
आणि व्युत्पत्ती शोध
रिचर्ड नुनीस

कोशाच्या नोंदी कशाप्रकारे केलेल्या आहेत, याचा खुलासा पाहणेही उद्बोधक ठरते. जसे - वाडवळीतील मूळ शब्द अकरा - त्याचे ध्वनिलिप्यंतर - शब्द जाती - प्रमाण भाषेतील व नंतर इंग्रजीतील अर्थ - पर्यायी उच्चार असेल तर तो - शब्दाचे स्पष्टीकरण - वाक्यप्रयोग - व्युत्पत्ती. अकरी हे अक्करमाशी या शब्दाचे लघुरूप, अक्करमाशी हा शब्द शिवी म्हणून जसा वापरात आहे तसा तो अकरा मासे वापरून घडवलेला (कमअस्सल) सोन्याचा दागिना असादेखील आहे. कानडीत अक्कर म्हणजे प्रेम, प्रेमविवाहातून - मिश्र उत्पत्ती - हीन कुळातला, अनैतिक संबंधातून, अक्कर अधिक मास अशी फोड देत अकरा महिन्यांनी जन्मलेला असा अर्थ, असा मोठा पट एका शब्दासाठी इथे नमूद झालेला पाहायला मिळतो. इतकेच नाही तर अशा शब्दांचे अन्य भाषेतील असलेले रूप त्याच भाषेतील वर्णानुसार देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हा कोश तयार करण्यासाठी कोशकर्त्याने किती मेहनत घेतली आहे तिचा प्रत्यय हा कोश वाचताना लक्षात येतो. परंतु केवळ कोश हातावेगळा करणे वा भाषेचे एक लेणे साकारणे, त्याचे जतन करण्यासाठी प्रयत्न करणे इतकाच उद्देश या निर्मितीमागे नाही. आपला हा भाषेचा अमूल्य ठेवा अभ्यासकांना उपयुक्त

ठरावा, त्यातून आणखी संशोधन व्हावे, पुढील पिढीच्या हाती हा ठेवा जतन करण्यासाठी सुपूर्द करावा, आपला अभिमान आणि वारसा अखंडित सुरू राहावा, आपल्याच भाषेत आपला अंतरीचा संवाद सुरू राहावा, या सदिच्छेने याची निर्मिती झालेली आहे. अर्थात या कोशाची प्रेरणा याच उद्देशात आहे. तो उद्देश नक्कीच सुफल होईल आणि वाडवळी भाषा व हा शब्दकोश एकाच नाण्याच्या दोन बाजू न राहता माय आणि लेक म्हणून एकच राहतील, तहहयात, हा विश्वास हा शब्दकोश देतो. कोशासाठी अर्थातच अनेक संदर्भांची आवश्यकता असते. सखोल अभ्यासाशिवाय हा रथ पुढे सरकणे शक्य नसते. कोशकर्त्याने ज्या ग्रंथांचा संदर्भ म्हणून उपयोग केलेला आहे, त्यांची मराठी व इंग्रजी सूची, वर्णसूची सोबत जोडलेली आहे. कुठलाही कोश वापरण्यापूर्वी कर्त्याचे मनोगत समजून घेतल्याशिवाय पुढे जाऊ नये, हा संकेत फार महत्त्वाचा आहे. कोशकर्त्याची एक भूमिका असते. ती समजून घेतली तर पुढील प्रवास सुखकर होतो. त्यामुळे यातले मनोगत अवश्य अवलोकन करावे. डॉ. सिसिलिया कॉव्हॅलो यांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना या ग्रंथाला लाभलेली आहे. नुसतीच प्रस्तावना नाही, तर या कोशासाठी त्यांच्या मौलिक मार्गदर्शनाचा वरदहस्त आहे. त्यांनी वाडवळी भाषा आणि अभ्यास यांचे सुंदर विवेचन केलेले आहे. ग्रंथालीने तिच्या सुवर्णवर्षातील प्रकल्पापैकी एक म्हणून या बृहदकोशाची केलेली दर्जेदार निर्मिती डोळ्यांत भरावी इतकी उत्तम दर्जाची आहे. अशोक सावे यांचा वाडवळी कोशही ग्रंथालीनेच प्रकाशित केलेला आहे. कोशाची अक्षरजुळणी आणि वसईच्या किल्ल्याची योजना केलेले मुखपृष्ठ संजय कुलकर्णी यांनी अतिशय सुंदर रितीने साकारलेले आहे.

मूल्य १००० रुपये सवलतीत ६०० रुपये

@abpmajhatv

प्रश्न महाराष्ट्राचे
व्यासपीठ माझाचे!

abp
माझा

झीरो अवर

चर्चा जनहिताची

सरिता कौलिक

चर्चा जनहिताची
पारदर्शक विश्लेषण
सखोल माहिती
जनमानसाचा कल
जनतेचे मत
महाराष्ट्राच्या हक्काचा प्राईम टाईम

पाहा सोमवार ते शुक्रवार | सायंकाळी ७:५६ वाजता
फक्त एबीपी माझावर!

facebook.com/abpmajha
instagram.com/abpmajhatv

twitter.com/abpmajhatv
www.kooapp.com/profile/abpmajha

youtube.com/abpmajhatv
abp LIVE www.abplive.com

For queries, please contact: adsales@abpnetwork.com | Download the ABP Live app

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.

(शेड्युल्ड बँक)

विश्वासाची परंपरा जपणारी बँक !

FIXED DEPOSITS
आकर्षक व्याजदर !

8%
p.a.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी

7.50%
p.a.

इतरांसाठी

अधिक माहितीसाठी
आपल्या नजीकच्या
शाखेशी संपर्क करा.

अटी लागू. जानेवारी 2024

www.saraswatbank.com | @ f o X in